

John Huige
Lou Keune

Harm
Huiser

**PLAN VAN DE
VOOR EEN
DUURZAME
EN SOLIDAIRE
ECONOMIE**

Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie in Nederland

John Huige en Lou Keune

Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie in Nederland

Utrecht, 2011,
Platform Duurzame en Solidaire Economie

© John Huige en Lou Keune, 2011

ISBN 978 90 6224 514 7

Omslagillustratie Plan van de Arbeid: Harm Visser

Omslagontwerp: Karel Oosting

Opmaak binnenwerk: Trees Vulto DTP en boekproductie

Druk: Hooiberg/Haasbeek

Gedrukt op Cocoon kringlooppapier

Recycled
Ondersteunt het verantwoord
gebruik van bosbouwproducten
www.fsc.org Cert no. SGS-COC-001256
© 1996 Forest Stewardship Council

Een uitgave van Platform Duurzame en Solidaire Economie
www.platformmdse.org

Distributie: Uitgeverij Jan van Arkel
Grifthoek 151, 3514 JK Utrecht
tel. 030 2731840, info@janvanarkel.nl
www.janvanarkel.nl

INHOUD

Voorwoord	7
1 Inleiding	9
1.1 Van 'Petitie' tot 'Fair & Green Deal'	9
1.2 Het Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie in Nederland	11
1.3 Werken aan een duurzame en solidaire economie	13
2 Noodzaak van een visie op een andere economie	15
2.1 De wereld in crisis	15
2.2 Onze betrokkenheid en verantwoordelijkheid	16
2.3 Doeleinden van het Plan	18
2.4 Belemmeringen	20
3 Duurzame en solidaire economie	23
3.1 Historische voorbeelden van grootschalige ingrepen in de economie	23
3.2 Enkele methodologische overwegingen	24
3.3 Systeemfouten in het economisch stelsel	26
3.4 Anders meten	30
3.5 Andere manieren van economisch denken en handelen	32
3.6 Gemeenschappelijke kenmerken	36
4 Aspecten van duurzaamheid en solidariteit	39
4.1 Inleiding	39
4.2 Overshoot day en voetafdruk	40
4.3 Klimaat	42
4.4 Grondstoffen en energie	44
4.5 Biodiversiteit en ruimtegebruik	46
4.6 Regionale én mondiale solidariteit	49
4.7 Groei	54
4.8 Bevolking	56

4.9	<i>Financieel stelsel</i>	57
4.10	<i>Oorlog en vrede</i>	60
5	<i>Het transitieproces</i>	63
5.1	<i>Inleiding</i>	63
5.2	<i>Relatieve en absolute ontkoppeling</i>	63
5.3	<i>Ecologische macro-economie</i>	64
5.4	<i>Het transitiedenken</i>	65
5.5	<i>Het transitieproces</i>	66
5.6	<i>Wiens transitie?</i>	68
5.7	<i>De structurering van het probleem en het begin van een visie</i>	69
5.8	<i>Transitie-experimenten: mogelijke maatregelen</i>	71
6	<i>Urgente veranderingen, instituties en actoren</i>	75
6.1	<i>Inleiding</i>	75
6.2	<i>Het bestaat al en is reeds op gang</i>	75
6.3	<i>Urgenties, transitiepaden en actoren</i>	77
7	<i>Veranderingsmodellen en draagvlak</i>	83
7.1	<i>Veranderingsmodellen</i>	83
7.2	<i>Draagvlak</i>	85
	<i>Bijlagen</i>	91
1	<i>Petitie aan het Nederlands Parlement over de ontwikkeling van een duurzame en solidaire manier van economisch meten</i>	91
2	<i>Een Comfortabele Waarheid – Verklaring van Tilburg</i>	94
3	<i>Het Appél van Antwerpen</i>	99
4	<i>Een Fair & Green Deal</i>	
	<i>Voor een duurzame en solidaire weg uit de crises</i>	102

VOORWOORD

Een petitie, vier conferenties en drie verklaringen zijn we verder. Tilburg 2008, Antwerpen 2009, Tilburg 2010 en 2011. Een Petitie over de Ontwikkeling van een Duurzame en Solidaire Manier van Economisch Meten, Verklaring van Tilburg, een Appèl van Antwerpen en een Voorstel voor een *Fair & Green Deal*. In die periode is er enorm veel gebeurd. Wij, het Platform Duurzame en Solidaire Economie (Platform DSE) staan niet alleen in onze bezorgdheid. Wij zijn onderdeel van een groeiende groep mensen en organisaties die werken aan een nieuwe economie die daadwerkelijk solidair en duurzaam is. Er waren ook tegenslagen, zoals de klimaatconferentie in Kopenhagen. En we beseffen terdege dat er nog veel werk te verzetten is.

Onze invalshoek is sociaal én economisch. We willen de kennis en inzichten die we hebben verder ontwikkelen, delen en verspreiden. We willen mensen en groepen stimuleren om aan de slag te gaan met de bouwstenen voor een eerlijke economie. We zijn geen actiegroep of belangenorganisatie. Wel willen we groepen bij elkaar brengen en overtuigen van de door ons gevoelde urgentie. Vanuit die urgentie hebben we ook deze tekst opgesteld die de visie verwoordt van waaruit we op dit moment denken. Deze visie vormt ook de basis voor verdere trajecten. Zo willen wij perspectieven ontwikkelen voor een transitie naar een duurzame en solidaire economie in Nederland.

Naast bovenstaand doel, denken wij dat deze tekst ook tegemoet komt aan de behoefte van veel mensen aan een uitgewerkte problematisering van de gangbare neoliberale economische visie en van de alternatieven die hiervoor beschikbaar zijn.

In deze publicatie zijn enkele basisdocumenten¹ verwerkt van de verschillende conferenties van het Platform DSE. Zij is ook bedoeld als presentatie van het gedachtegoed van het Platform. Dat neemt niet weg dat de auteurs als enigen verantwoordelijk zijn voor de inhoud van deze uitgave. Wij zijn de diverse collega's van het Platform zeer erkentelijk voor hun commentaren op en bijdragen aan eerdere

teksten over de hier behandelde onderwerpen. Voor de nu voorliggende publicatie willen wij in het bijzonder Kees Hudig en Jan van Arkel bedanken voor hun vele suggesties en correcties.

1 INLEIDING

1.1 Van 'Petitie' tot 'Fair & Green Deal'

Het Platform Duurzame en Solidaire Economie is ontstaan uit sterke bezorgdheid over het economische beleid van de laatste decennia. De mensheid ziet zich gesteld voor alsmaar verdiepende ecologische en sociale problemen. De overbelasting van de aarde blijft toenemen, de biodiversiteit neemt ras af, miljarden mensen leven ver onder het bestaansminimum en de ongelijkheid tussen rijk en arm wordt groter en groter. Het economisch beleid is vooral gericht op economische groei. Dat lijkt een oplossing voor de korte termijn maar verergert deze problemen voor de langere termijn. Bovendien worden eenzijdige economische statistieken gebruikt zoals het bruto binnenlands product (BBP) waardoor wij een misleidend beeld krijgen van de werkelijkheid. Een van onze eerste activiteiten was daarom in 2006 het opstellen van een *Petitie*, gericht aan de Tweede Kamer en de regering, om eerlijker te meten en om een ander economisch beleid te krijgen.² In 2008 hebben wij, na de eerste Conferentie van Tilburg, de *Verklaring van Tilburg*³ opgesteld die een dringende oproep is om deze problemen echt aan te pakken. De urgentie daarvan wordt alleen maar hoger.

“Die urgentie dwingt ons om de noodzakelijke transitie aan de orde te stellen van alle rijkere economieën, dus ook die van België, Nederland en Europa. Hoe ingrijpend de omslag of trendbreuk die we voor ogen hebben ook zal zijn, deze zal geen afbreuk doen aan het welzijn. Zij behoedt ons daarentegen juist voor nog grotere problemen in de toekomst op het vlak van gezondheid en milieudegradatie, van een verder toenemende mondiale armoedekloof, en van gewapende conflicten en vluchtelingenstromen.” *Verklaring van Tilburg, 2008*

“Wij zullen er met zijn allen op vooruitgaan als we het roer op een geordende en gezamenlijk geplande manier omgooien. Rijke bewoners zullen wat materiële welvaart moeten inleveren. Maar daarvoor krijgen ze terug dat hun gezondheid, de sociale verhoudingen in de samenleving en de kwaliteit van de natuur erop vooruit gaan, en dat allerlei belangrijke voorzieningen beter worden geregeld: hun kwaliteit van leven zal er per saldo op vooruitgaan. Daarvoor is een economie nodig die niet langer gericht is op ongebreidelde materiële groei, maar op het voorzien in mogelijkheden voor een menswaardig bestaan, rekening houdend met voldoende ruimte voor de natuur. Waarbij de beschikbare technologie ingezet wordt voor mondiale duurzaamheid en rechtvaardigheid en menselijke arbeid weer een zinvolle plek krijgt in het dagelijks bestaan.”

Fair & Green Deal, 2009

Steeds meer mensen en organisaties zijn het met ons eens geworden. Dat bleek ook bij onze tweede conferentie, gehouden in Antwerpen, waar veel voorstellen voor de noodzakelijke omslag naar een duurzame en solidaire economie werden besproken. Deze conferentie leidde tot het *Appèl van Antwerpen*.⁴ Dit Appèl is een oproep om de in 2008 tot uitbarsting gekomen financieel-economische crisis te zien in samenhang met de heersende ecologische en sociale crises, en ook in die samenhang beleid te ontwikkelen. Tegelijkertijd is het een kritiek op de standaard aanbevelingen van praktisch alle economen en beleidsmakers om de economische groei (bedoeld: BBP-groei) te versnellen.

“De economen die ons met deze crisis opzadelden willen zo snel mogelijk de consumptiepatronen in de economie herstellen door een massieve steunverlening aan de industrie. Dat is een rampzalige koers die het feit negeert dat de situatie vandaag fundamenteel anders is dan bij vorige crises. Wij bepleiten keuzes gericht op een duurzame, solidaire en vreedzame samenleving.” *Appèl van Antwerpen, 2009*

In december 2009 vormden enkele tientallen organisaties de *Alliantie Fair & Green Deal* (FGD) met daarbij de oproep om dat andere beleid eindelijk te gaan maken. Veel van de mogelijke maatregelen

zijn gepresenteerd in de *Fair & Green Deal*⁵ van de gelijknamige *Alliantie*⁶ en werden bediscussieerd op onze derde conferentie, weer in Tilburg.

“De verschillende wereldwijde crises”, aldus de FGD, “die we momenteel beleven, hangen nauw samen met de manier waarop onze economie is ingericht. De economische crisis biedt ons de kans om de broodnodige koerswijziging richting een andere economie in gang te zetten. Er zijn vele aantrekkelijke ideeën om die koerswijziging vorm te geven. Het komt er nu op aan die ideeën uit te voeren.”

De FGD pleit voor een menswaardig bestaan voor iedereen, nu en later. Het bevat vele concrete voorstellen van een sociaaleconomisch beleid om Nederland en de wereld duurzaam en solidair te maken.

Sinds het uitbreken van de kredietcrisis zijn er meer *New Green Deals* opgesteld, met daarin vele goede voorstellen. De FGD voegt er de dimensie *Fair* aan toe, vanuit de overtuiging dat zonder rechtvaardige verdeling geen duurzame samenleving valt te realiseren.

1.2 Het Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie in Nederland

Het Platform DSE heeft besloten de contouren en opties van die duurzame en solidaire economie verder te onderzoeken. Er is gekozen voor de ontwikkeling van een Plan voor een dergelijke economie in Nederland.⁷ Het is de bedoeling om over een veelheid van onderwerpen teksten samen te stellen over de mogelijke concretisering van die economie op verschillende vlakken. Deze teksten worden gepubliceerd in de vorm van brochures die in de komende jaren en op basis van ontvangen reacties, en van nieuwe inzichten en verwachtingen regelmatig worden bijgesteld.

Op dit moment denken wij aan de volgende onderwerpen:

- Eerlijk Meten en Aangepaste Nationale Rekeningen;
- Het Monetair Stelsel;
- Belastingen binnen Nederland;
- Een Duurzame en Solidaire Macro Economische Verkenning;
- Regionalisering;
- Mondiale belastingen;
- Mondiale bestaanszekerheid;
- Energie;

- Beleggingen;
- Vredeseconomie en Conflictpreventie;
- Veranderingen van de Economische Structuur;
- Juridische Stappen naar Duurzaamheid en Solidariteit;
- Eerlijke Prijzen;
- Quotering;
- Inkomensbeleid;
- Werkgelegenheid;
- Innovatie;
- Inkrimping van de marktwerking;
- Economieonderwijs; en
- Sociaal-culturele Transitie.

De nu voorliggende tekst heeft als doel het bredere kader van de deelprojecten aan te geven. In hoofdstuk 2 wordt de gedachte ontwikkeld dat wij moeten streven naar een andere economie. Want de manier waarop de samenleving op dit moment in economische zin is ingericht, biedt onvoldoende perspectieven om de grote vraagstukken van *ecocide* en onrecht aan te pakken. In hoofdstuk 3 worden de grondlijnen van die andere economie verder uitgewerkt. Hoofdstuk 4 werkt deze problematiek concreet uit door bespreking van negen deelvraagstukken. Daarmee wordt de noodzaak te werken aan een proces en beleid van structurele economische transitie verder ingevuld.

Hoofdstuk 5 bespreekt een aantal aspecten van deze transitieproblematiek. Het geeft geen blauwdruk. Het wil meer zicht geven op waar wij het over moeten hebben als wij aan transitie willen gaan werken. Vervolgens komt in hoofdstuk 6 de vraag aan de orde wie hierbij de verantwoordelijkheid (moeten) gaan nemen. Alles staat of valt natuurlijk met het maatschappelijk draagvlak voor de ingrijpende veranderingen die ons te wachten staan. Daarom gaat hoofdstuk 7 kort in op de vraag hoe duurzaamheid en mondiale solidariteit tot een centraal moreel vraagstuk kan worden in de hoofden en handen van de mensen.

Als bijlagen zijn enkele basisdocumenten van het Platform en van de Alliantie *Fair & Green Deal* opgenomen, te beginnen met de petitie van 2006 gericht aan het Nederlandse parlement, en eindigend met de tekst van de *Fair & Green Deal*.

1.3 Werken aan een duurzame en solidaire economie

Op vele plaatsen in de wereld wordt men zich ervan bewust dat *business as usual* tot onomkeerbare processen leidt: ecocide, en strijd tussen mensen, sociale lagen en volkeren. Op vele plaatsen werken mensen ook aan het ontwikkelen van duurzame en solidaire alternatieven. Zij doen dit in hun persoonlijke leven maar ook gezamenlijk, in bewegingen en organisaties en op politiek vlak. Zelfs op internationaal niveau (in diverse VN-instellingen bijvoorbeeld) begint men te denken aan het veranderen van de internationale besturings-'architectuur' teneinde een meer *inclusive, fair and sustainable global economy* te realiseren. Ook in Nederland groeit de erkenning dat de manier waarop de wereld en Nederland nu sociaal en ecologisch reilen en zeilen, niet langer meer vol te houden is. Een extra verheugende omstandigheid is dat ook op het niveau van organisaties en instellingen het inzicht groeit dat georiënteerd zijn op *one issue* tot op zekere hoogte effectief kan zijn, maar dat het uiteindelijk moet gaan om een breder proces van sociaaleconomische transformatie. De *Alliantie Fair & Green Deal* is een van de voorbeelden van de groeiende samenwerking.

Deze aanzetten tot een nieuw denken over maatschappijinrichting laten onverlet dat de urgentie onmiskenbaar toeneemt. Voorbereidingen voor een transitieprogramma dat werkelijke antwoorden biedt op de noden van dit moment, hadden al lang getroffen moeten worden. De huidige Nederlandse regering lijkt zich daar weinig van bewust te zijn. Er blijkt eerder een neiging om de grote mondiale sociale en ecologische problemen weg te redeneren of op zijn minst twijfel te zaaien over omvang en aard en zeker over de urgentie. Veel mensen laten zich hierdoor meeslepen. Dit geldt ook internationaal: na aanvankelijke geluiden die steun inhielden van belangrijke krachten in de G20 voor een *green new deal* op internationaal niveau, in oktober 2008, is dat gevoel sindsdien weer vrijwel geheel weggeëbd. Ook in het publieke debat domineert de roep om economische groei en om marktwerking, terwijl de ecologische en sociale crises van dit moment alleen maar intenser worden. De confrontatie daarmee is voor ieder van ons onvermijdelijk, en dat op betrekkelijk korte termijn.

Nu kunnen wij als sociale bewegingen besluiten om ons daar bij neer te leggen en maar te hopen op betere tijden. Maar neen, integendeel, wij vinden dat nu al stappen genomen moeten worden om

een transitieprogramma te ontwerpen. Daarnaast zal erkend moeten worden dat er nog heel wat gebieden zijn waarvan nog niet helemaal duidelijk is hoe die aan te pakken. Dat is geen reden is om niets te doen. Zoals het nu economisch gaat, gaat het zeker niet langer. Dus moet het een extra aansporing zijn om steeds meer mensen te betrekken bij de zoektocht naar alternatieven. Wij zouden gemeenschappelijk af kunnen spreken dat in een periode van vier jaar transitieprogramma's worden uitgewerkt en gestart.

In discussies over deze onderwerpen wordt nogal eens naar voren gebracht dat wij als klein landje niet veel in te brengen hebben, en zeker niet over de middelen beschikken om de noodzakelijke maatregelen op mondiaal nivo te (doen) realiseren. Dat is een terecht argument, maar mag geen reden zijn om dan maar niets te doen en te wachten totdat anderen initiatieven nemen. Integendeel, het kan ook beschouwd worden als een extra aansporing om zelf het goede voorbeeld te geven. Daarnaast is het een aansporing om een actieve rol te gaan vervullen in het internationale debat en daar bondgenoten te zoeken om samen het Europese en het mondiale pleidooi voor een duurzame en solidaire economie te gaan voeren. Nederland is lange tijd gidsland geweest op vele gebieden als mensenrechten, duurzaamheid en solidariteit. Dat is zeker niet meer het geval. Een gedoogregering als de onze is geen voorbeeld voor welk land dan ook. Laten we opnieuw de (volgens sommigen) betweterige Nederlander worden die goed weet hoe het moet en geen kans voorbij laat gaan om dat uit te dragen. Als we dan nooit het WK voetbal winnen, dan kunnen we toch weer streven dat te worden op de gebieden die er echt toe doen binnen de EU, VN, WTO en de internationale gerechts-hoven.

Voordat het zover is, kunnen wij als sociale bewegingen druk blijven uitoefenen en ideeën uitzaaien in de hierboven aangegeven richting.

2 NOODZAAK VAN EEN VISIE OP EEN ANDERE ECONOMIE

2.1 *De wereld in crisis*

De financieel-economische crisis heeft geleid tot fikse dalingen van nationale inkomens, stijging van overheidstekorten, het failliet gaan van gevestigde financiële instellingen, 'systeembanken' die door overheden gered moesten worden, nationale economieën die dreigen failliet te gaan, en zo meer. Allerlei 'bubbels' komen boven waaronder de itc-bubbel, de schuldenbubbel en die van de woningmarkt. Nogal wat zogeheten economische groei blijkt op los zand gebouwd te zijn. De 'welvaart' in de zogenaamde ontwikkelde landen blijkt steeds meer een luchtkasteel te zijn dat met de financiële crisis is doorgeprikt. Maar het streven naar vergroting van dit soort welvaart veroorzaakt ook crises, die onomkeerbare consequenties hebben. De financiële crisis is misschien tijdelijk met (nog meer) geld op te lossen, de sociale en de milieucrisis niet.

Toch krijgen die andere crises nauwelijks aandacht. Zo is er een verergering van de milieucrisis, er wordt zelfs al gesproken van een 'ecocide'. Het overgebruik van de biocapaciteiten van de aarde nadert de 50 procent. De biodiversiteit is sinds eind jaren zeventig met zo'n 30 procent gedaald. Ondanks de stagnatie in de economische groei blijft de uitstoot van CO_2 stijgen.⁸

Ook in sociaal opzicht verkeert de mensheid in zeer ernstige omstandigheden. Zo moet 40 procent van de wereldbevolking het doen met een inkomen van minder dan 2 us dollar per persoon per dag.⁹ Het aantal zeer arme landen is gestegen. De inkomensongelijkheid in de wereld is weer toegenomen, en de grafiek ervan neemt de vorm aan van een champagneglas. De Nederlandse bevolking behoort tot de rijkste 20 procent van de wereldbevolking. De financieel-economische crisis heeft ook grote gevolgen voor de bestaanszekerheid in heel wat 'rijke' landen. In veel landen is de baanloosheid toegenomen. Uitkeringen en pensioenen worden verlaagd en lasten verhoogd. En er is zware druk om lonen te verlagen, arbeidstijden te

verlengen, pensioenleeftijden te verhogen, en slechtere werkomstandigheden in te voeren.

Gelukkig lijkt er een kentering te komen in het denken over economie en welvaart. Steeds meer economen en politici pleiten voor andere maatstaven van welvaartsgroei in plaats van of naast het BBP. Als dit werkelijk doorgevoerd wordt, vraagt dit ook om andere beleidsdoelen, gericht op duurzame en rechtvaardige welvaart en niet louter meer BBP-groei. Helaas dringt dat zelden door tot onze beleidsmakers. Nog steeds domineert de gedachte dat de markt, ‘mits die goed functioneert’, wel zorgt voor oplossingen. Het blijft zeer opvallend dat in Nederland het geloof in de marktwerking zo groot blijft, zeker onder beleidsmakers. Zo worden in *common goods* (algemeen belang)-sectoren als de gezondheidszorg, het openbaar vervoer, wonen, de kunsten, de zorg en de natuur nog steeds maatregelen doorgevoerd gericht op vermarkting. Privatisering en deregulering blijven de leidende principes. De overheid moet nog steeds ‘terugtreten’. En de financiële sector blijft alle ruimte behouden om *business as usual* te doen. Kortom, *neoliberalism rules the waves*, zeker in Nederland.

2.2 Onze betrokkenheid en verantwoordelijkheid

Of we nu bestuurders, burgers of ondernemers zijn, wij zijn allemaal betrokkenen in de grote crises van dit moment.

De toenemende *overbelasting van de biocapaciteiten* zal uitmonden in een strijd om de overblijvende bestaansmiddelen. Niet voor niets ziet de NAVO steeds meer taken liggen op het gebied van het garanderen van ‘onze’ toegang tot de bronnen van energie. Het toenemen van conflicten zal leiden tot meer vluchtelingen. Erosie en overstromingen van landbouwgronden, en opkopen van gronden door de agro-industrie, veroorzaken een extra stroom van mensen op zoek naar bestaanszekerheid. Met onze manieren van produceren en consumeren zijn wij hier medeverantwoordelijk voor.

Wij *betalen veel te weinig* voor de producten ook uit eigen land. Bedrijven proberen de lonen zo laag mogelijk te houden, of in landen met slechte arbeidswetgeving gebruik te maken van kinderarbeid of veel te lange werkdagen. Zo werken er nog steeds veel kinderen in mijnen en werken vrouwen onder extreem zware arbeidsomstandigheden in textielbedrijven in de zogenaamde vrijhavens. Prijzen zijn

ook te laag omdat het grootste deel van de milieukosten niet verrekend wordt, bijvoorbeeld de vervuiling van de rivieren en gronden, de gevolgen van CO_2 uitstoot en gezondheidskosten voor werknemers en omwonenden. De afnemers, ook de consumenten, kiezen meestal voor de laagste prijs, zonder er bij stil te staan hoe het komt dat die prijs zo laag is.

Voor bijna elk consumptieartikel geldt dat de samenstellende delen via heel veel mensen en uit diverse landen komen. Eigenlijk is er maar één economie en dat is de *wereldeconomie*, de mondialisering is al lang een feit. Consumptie en productie in Nederland zijn hooguit op te vatten als aspecten van een deeleconomie. Velen in de rijke landen menen, met een beroep op natie en nationaliteit, dat de huidige inkomensverdeling en inkomensniveaus legitiem zijn; ook als het gaat om bijvoorbeeld sociale zekerheid worden 'buitenstaanders' uitgesloten. Die visie komt er op neer dat de armoedeproblematiek maar door de armen zelf moet worden opgelost. Voor anderen beperkt hun betrokkenheid met de leefomstandigheden elders in de wereld zich tot gevoelens van medemenselijkheid en solidariteit, zonder te beseffen dat armoede mede een gevolg is van de levensstijl van de rijken. Wij zijn bereid ontwikkelingshulp te geven. Maar verschillende studies tonen aan dat de financiële stromen van Noord naar Zuid kleiner zijn dan die van Zuid naar Noord.¹⁰ Deze 'omgekeerde' ontwikkelingshulp laat zien dat er een actief proces is van verarming. Dit proces zou gestopt moeten worden om te komen tot een duurzame en solidaire economie. Het heeft weinig zin iemand tien euro te schenken, als je die eerst vijftien euro armer maakt.

Het staat vast dat de *klimaatveranderingen* vooral door de geïndustrialiseerde landen worden veroorzaakt. De gevolgen worden vooral gevoeld in de ontwikkelingslanden.

"Across developing countries, millions of the world's poorest people are already being forced to cope with the impacts of climate change. These impacts do not register as apocalyptic events in the full glare of world media attention. They go unnoticed in financial markets and in the measurement of world gross domestic product (GDP). But increased exposure to drought, to more intense storms, to floods and environmental stress is holding back the efforts of the world's poor to build a better life for themselves and their children."

Aldus de Verenigde Naties.¹¹

Dit soort voorbeelden toont aan dat er iets grondig mis is met ons economisch systeem en de patronen van consumptie en productie. Er is een tendens gaande dat de winsten steeds meer worden geprivatiseerd (aandeelhouders, investeerders en managers van bedrijven) en dat de kosten worden afgewenteld op de samenleving als geheel die dan ook opdraait voor de ecologische en sociale schades. Dit laatste is vooral zichtbaar in het Zuiden, maar ook steeds meer in het Noorden.

Het reilen en zeilen van de wereldeconomie heeft steeds zichtbaardere gevolgen voor ons Nederlandse bestaan. De vooral door banken en andere financiële ondernemingen veroorzaakte financiële crisis leidt er bijvoorbeeld toe dat veel overheden zich gedwongen zagen om 'systeembanken' te redden. Dat is misschien wel de belangrijkste reden waarom in veel landen in Europa zulke grote tekorten op de staatsbegrotingen zijn ontstaan. Deze tekorten moeten op een of andere manier gedekt worden. Het recept daarvoor zijn de bezuinigingen en lastenverzwaringen die het dagelijks bestaan van de meesten van ons aantasten. Mede als gevolg van onverantwoordelijk gedrag van de meeste financiële instellingen zijn vele beleggingen, als aandelen en obligaties maar ook die 'in steen', sterk in geldswaarde gedaald en hiermee ook onze pensioenen. Met de snelle groei van de baanloosheid in Europa, worden de fundamenteën van onze (financiële) bestaanszekerheid aangetast. Eens te meer dwingt deze ontwikkeling ons tot een onderzoek naar de fundamenteën en tegenstrijdigheden van het bestaande economisch stelsel. Wij komen hier op terug.

2.3 *Doeleinden van het Plan*

In de *Verklaring van Tilburg* wordt gesproken over de urgentie en noodzaak van een ingrijpende transitie naar een duurzame en solidaire economie. Daarbij moet er gestreefd worden naar de realisatie van de volgende doeleinden.

De urgentie: het moet gaan om substantieel herstel van natuur en milieu, en een eveneens substantiële vermindering van de mondiale ongelijkheid, binnen een periode van tien jaar.

Aard van de transitie: In de *Verklaring van Tilburg* worden twee centrale probleemvelden onderscheiden: ecologische uitputting, en mondiale armoede en ongelijkheid. Beide probleemvelden zijn nauw met elkaar verbonden, en de aanpak van de ene is randvoorwaarde voor de aanpak van de andere.

Ten aanzien van de *ecologische uitputting*, de daarmee samenhangende versnelde verandering van het klimaat, en het vooral in het Westen overmatige gebruik van grondstoffen en energie, gelden de volgende doelomschrijvingen:

- Daling van het *materiële verbruik* tot het niveau van duurzaamheid. Voor Nederland betekent dit een afname van de ecologische voetafdruk met minstens de helft. Of, uitgaande van de berekening op grond van het duurzaam nationaal inkomen, een daling van ruwweg 50 procent van het huidige nationale inkomen.
- Investerings in *hernieuwbare energie* en in vormen van productie en consumptie die zuinig omspringen met *grondstoffen*.
- Investerings in *defensieve maatregelen*. Negatieve tendensen als de stijging van de gemiddelde temperatuur zullen voorlopig doorgaan. Dat impliceert de noodzaak tot omvangrijke defensieve investeringen waaronder die tegen de stijging van de zeespiegel en tegen de klimatologische ‘uitschieters’. Die investeringen zullen allereerst daar moeten plaatsvinden waar op dit moment de zwaarste klappen vallen. Zoals het Human Development Report 2007-2008 aantoon, is dat het geval in ontwikkelingslanden. Ook zullen omvangrijke defensieve investeringen gedaan moeten worden in Nederland.

Wat betreft de *mondiale armoede en ongelijkheid* wordt uitgegaan van een dusdanige herverdeling van het wereldinkomen, dat voor iedereen op deze aarde op zijn minst *bestaanszekerheid*¹² gegarandeerd is. Dat betekent bijvoorbeeld dat niemand meer aangewezen is op een (reëel) inkomen van minder dan 2 dollar per persoon per dag; en dat over 10 jaar het inkomen van de 20 procent rijksten van de wereld is gedaald van 75 procent van het *wereldinkomen* naar 50 procent. Tevens, dat het inkomen van de 40 procent armsten van deze wereld zal stijgen van 5 procent van het wereldinkomen naar 20 procent. Daarnaast is blijvende aandacht nodig voor de problematiek van de *bevolkingsgroei*, in het bijzonder voor de samenhang tussen bevolkingsgroei en armoede.

Om deze doelstellingen te bereiken zijn vele maatregelen denkbaar en uitvoerbaar. In hoofdstuk 5 geven wij enkele voorbeelden daarvan.

2.4 Belemmeringen

Veel oplossingen zijn denkbaar, maar er bestaat ook veel verzet tegen. Enkele voorbeelden:

Coherentie: Beleid en regelgevingen op vele terreinen zullen aangepast moeten worden wil de bepleite transitie kunnen plaatsvinden. Neem bijvoorbeeld de regels van WTO en EU: Deze zijn ingesteld ter bevordering van een vrij verkeer van geld en goederen (niet van mensen!). Deze regels zijn strijdig met de door ons bepleite sociaalecologische maatregelen. Een sociaal en duurzaam transitiebeleid moet dan ook een beperking van die vrijhandel inhouden. Vergelijkbare voorbeelden, als het landbouwbeleid en het sociaal beleid (zie het Europa 2020 Plan van de EU commissie) zijn te geven over andere terreinen van beleid en regelgeving.

Levensstijlen: De door ons voorgestane transitie betekent ook verandering van levensstijlen. Op dit moment domineert de (materiële) consumptiemaatschappij. Belangen van consumenten kunnen belemmeringen voor het voorgestane beleid opleveren. Want wij zullen meer met minder moeten doen terwijl nu het meer overheerst. Consumptieartikelen als kleding en inboedel zullen bijvoorbeeld duurder worden. Ook kunnen er beperkingen komen in de vrije keuze van bijvoorbeeld energiegebruik en vakantiebestemmingen. Een duurzame levensstijl betekent ook dat er meer ruimte en tijd komt voor immateriële tijdsbestedingen als kunst en ontspanning, en voor zorg voor elkaar en de omgeving.

Machtsverhoudingen en belangentegenstellingen: zowel in Den Haag als in Brussel is de macht van lobbyisten die opkomen voor belangen van ondernemingen heel groot. Daarmee vergeleken vallen de aantallen vertegenwoordigers die opkomen voor de belangen van bijvoorbeeld werknemers, uitkeringsontvangers, migranten, mensenrechten en natuur en milieu in het niet.

De macht en invloed van de *grote internationale ondernemingen* mag niet onderschat worden. Zie bijvoorbeeld de grote banken en financiële instellingen die er ondanks hun verantwoordelijkheid als medeveroorzakers van de financieel-economische crisis in geslaagd zijn om hun oude positie te herstellen, inclusief bonussen, speculatie en handel in onbegrijpelijke financiële derivaten.

Onzekerheid: Niet te onderschatten is ook de rol die ingenomen wordt door onzekerheid over de toekomstige ontwikkeling van bestaansvoorwaarden als inkomens en de werkgelegenheid. Ons economisch stelsel is grotendeels gestoeld op de 'ratrace' waar wij inzitten. Zoals in het voorgaande betoogd, leidt dat tot grote bedreigingen op ecologisch en sociaal gebied. Toch zijn er nauwelijks politici die fundamentele vragen durven te stellen. Hetzelfde geldt voor het grootste gedeelte van het maatschappelijk middenveld. Tegelijkertijd is er grote onzekerheid over de mogelijke gevolgen van een duurzame en solidaire economie voor inkomens en werkgelegenheid. Dat maakt mensen makkelijk manipuleerbaar. Er bestaat wel onderzoek naar de toenemende aantallen banen bij de transitie naar een duurzame economie, met uitgewerkte ideeën van werkcreatie, arbeidsdeling en arbeidsduurverkorting. Dit betekent meer vrije tijd voor zaken die écht belangrijk zijn zoals familie, vrienden en hobby's.¹³ Dergelijke studies en voorstellen zouden veel meer aandacht moeten krijgen om het maatschappelijk vertrouwen in de zo noodzakelijke andere economie te verbreden en te verdiepen.

3 DUURZAME EN SOLIDAIRE ECONOMIE

3.1 Historische voorbeelden van grootschalige ingrepen in de economie

Er zijn drastische maatregelen nodig die uiteindelijk leiden tot een transformatie van het economisch bestel. De urgentie is hoog. De voetafdruk moet omlaag. Ook jongeren van nu moeten straks kunnen leven. Migratiedruk valt alleen te verlichten als armoede verdwijnt. In de recente geschiedenis hebben we eerder gezien dat het mogelijk is snel drastische maatregelen te nemen. Enkele voorbeelden.

De *New Deal* van Roosevelt: Zo heette een grootschalig programma van crisisbestrijding in de Verenigde Staten in de jaren dertig van de vorige eeuw, geleid door de toenmalige president Roosevelt. Dit programma heeft onder meer gevoerd tot uitgebreide investeringen in de infrastructuur en tot allerlei sociale hervormingen.

De *oorlogseconomie* van Churchill: Eind jaren dertig van de vorige eeuw zag Groot-Brittannië zich geconfronteerd met de dreigende oorlog met Duitsland. In heel korte tijd moest het land zich bewapenen. Ook moesten in hoog tempo en op massale schaal mensen gemobiliseerd worden voor de oorlog. Dat vergde verregaande ingrepen in de economie.

De *wederopbouw van Nederland* na de Tweede Wereldoorlog: Na beëindiging van die oorlog was er veel beschadigd of vernietigd. Bovendien waren op velerlei gebieden grote achterstanden ontstaan, bijvoorbeeld in de woningbouw en de voedselproductie. Ook was er de dreiging van inflatie: er was gezien de beperkte bestedingsmogelijkheden teveel geld in omloop. Daarom werden programma's van wederopbouw gestart, met als meest opvallende kenmerk een sterk geleide economie. De overheid nam bijvoorbeeld de woningbouw

zelf ter hand en stelde een streng beleid van loon- en prijsbeheersing in (met instemming van de sociale partners). Voor diverse voedingsmiddelen werd een distributiestelsel gehanteerd, en er werd een straffe geldsanering doorgevoerd.

Conversieprogramma in Limburg na sluiting van de mijnen: Begin jaren zeventig van de vorige eeuw kwam de Nederlandse regering tot de conclusie dat de kolenmijnen in Limburg overbodig werden, als gevolg van de ontdekking van grote voorraden aardgas. Daarom besloot het toenmalige kabinet tot een programma van geleide verandering van de economische structuur van het gebied, om voor de toekomst arbeidsplaatsen te garanderen. Daarvoor werden plannen gemaakt én uitgevoerd. Dat resulteerde onder meer in de vestiging van overheidskantoren in het gebied (delen van het CBS en van de Belastingdienst) en de oprichting van de Universiteit van Maastricht.

Deze historische voorbeelden laten zien dat structurele ingrepen mogelijk en effectief kunnen zijn, zeker ook omdat zij tegelijkertijd ingrepen zijn in het economisch bestel. Maar dergelijke politiek vraagt veel leiderschap en visie. Helaas is onze democratie verlaagd tot een verkiezingsspel elke vier jaar, waarin vooral de persoon wint die het meeste belooft. Er worden makkelijke en goed klinkende oplossingen voorgesteld voor immens complexe problemen.

3.2 *Enkele methodologische overwegingen*

De uitgangspunten van de traditionele economische theorie berusten op een zwakke basis. Belangrijke kennisaanspraken worden gebaseerd op de onverzadigbare behoeften van de mens en op de markt als ‘natuurlijk’ ordeningsmechanisme.

De onverzadigbare behoeften zouden ook getypeerd kunnen worden als de consumenten die geëxploiteerd worden. De socioloog Bauman¹⁴ heeft het over

“... de bronnen van de kapitalistische winst zijn afgedreven of hebben zich verplaatst van de exploitatie van fabrieksarbeid naar de exploitatie van consumenten.”¹⁵

Behalve deze observatie van Bauman bestaat er al lang bezwaar tegen deze these van blijvend groeiende behoeften.

Dat markten leiden tot evenwicht is nog niet gebleken; onevenwicht lijkt een meer voorkomend gevolg te zijn van marktwerking: de opeenhoping van rijkdom bij weinigen. De historicus Wallerstein¹⁶ definieert het marktsysteem dan ook vooral als een systeem van ongelijke ruil. Evenwichtige groei was het belangrijkste onderzoeksobject van de generatie economen van na de Tweede Wereldoorlog.¹⁷ Verder wordt ervan uitgegaan dat de economische wetenschap onderzoekt hoe het best met schaarse middelen omgegaan kan worden. Maar eindigheid van de natuur of van natuurlijke hulpbronnen behoren in de modellen van de macro-economen niet tot die schaarse middelen. In de scherpe bewoordingen van Nadal:¹⁸

“Het milieu was alleen maar het landschap waartegen zich het drama van de onevenwichtige of onstabiele groei zou afspelen.”

De dominantie van groeimodellen in de macro-economie – en de daarop gebaseerde economische politiek van overheden – geeft volgens Nadal vier problemen: de eerste (hierboven door ons al genoemd) is de veronderstelling dat markten tot evenwicht zouden leiden. De economische theorie – schrijft Nadal – is er niet in geslaagd dit aan te tonen. Het tweede probleem heeft te maken met het werken met samengevoegde (geaggregeerde) grootheden. Alle soorten machines en input worden opgeteld tot de gemeenschappelijke geldswaarde. Daarmee ontstaat een cirkelredenering:

“Als de winstvoet afhankelijk is van de hoeveelheid kapitaal, hangt de hoeveelheid kapitaal (gemeten in waardetermen) af van de winstvoet.”

Technische verandering is de derde problematische factor in deze theorieën. Technische verandering wordt verondersteld geleidelijk te gaan en wordt door de economen zelf niet onderzocht. Techniek is voor de economie iets van buiten de economie, exogeen dus, en uniform. Historisch echter gaat technische verandering schoksgewijs en beantwoordt niet noodzakelijkerwijs aan prijsimpulsen. Ten vierde gaan deze modellen niet over de rol van geld en financiële instellingen.

Samuelson geeft in zijn bekende *Handboek Economie*¹⁹ een opsomming van wat economie is en besluit dan met:

“Economie is de wetenschap die bestudeert hoe de samenleving kan worden verbeterd.”

Dit lijkt ons vooral een motto dat nog waargemaakt moet worden. We hebben behoefte aan een nieuw denkmodel of paradigma als we het over de economie hebben.

3.3 *Systeemfouten in het economisch stelsel*

De manier waarop de economie functioneert, ervaren wij veelal als normaal. ‘Zo zit onze economie toch in elkaar?’ Dat is een belangrijk punt. Ons bestel heeft karakteristieken, ook wel systeemkenmerken genoemd, die bepalend zijn. Maar deze kenmerken zijn niet ‘door God gegeven’ noch natuurwetten. Het zijn eigenschappen die tot ontwikkeling zijn gekomen omdat mensen er voor hebben gekozen de economie zo in te richten. En dus zijn die kenmerken veranderbaar. Enkele voorbeelden van systeemkenmerken.

Winstmaximalisatie: Wij leven in een economie waarin het streven naar maximalisering van de particuliere winsten bepalend is. ‘Zonder winst gaat een onderneming failliet’ is het parool. Daarvan is bijna iedereen overtuigd, zeker sinds marktwerking leidend principe werd met de doorvoering van het neoliberale beleid, ten koste van collectieve vormen van voortbrenging van goederen en diensten (bijvoorbeeld de posteries of de stroomproductie). Dat speelt dan ook door in andere onterechte dogma’s: er moet zoveel mogelijk geproduceerd en afgezet worden, en dat tegen zo laag mogelijke kosten en zo hoog mogelijke prijzen. Dat wrekt zich onder andere in het gegeven dat ondernemingen er op gericht kunnen zijn om de sociale en ecologische kosten zoveel mogelijk af te wentelen. Dat wil zeggen dat de samenleving en toekomstige generaties daarvoor moeten opdraaien. En dat tegelijkertijd de opbrengsten zoveel mogelijk privaat worden, dus aan de eigen ondernemingen toevallen. De lusten zijn voor de kapitaalkrachtigen, de lasten voor de minder draagkrachtigen.

Vrijhandel: Dit kenmerk is vooral sinds de tweede helft van de jaren zeventig dominant geworden. Er is ook een haast oneindig geloof in de zegeningen van de ‘vrije’ marktwerking. Maar daar valt heel wat op af te dingen. Zo blijkt in veel ontwikkelingslanden de economische groei (gemeten in het BBP) aantoonbaar te haperen als gevolg van de invoering van het vrije verkeer van geld en goederen. Ook worden de kosten van de aan vrijhandel inherente concurrentie nauwelijks in beeld gebracht, bijvoorbeeld de kapitaalvernietiging bij de verliezers van de concurrentie. Welke efficiëntie is er mee gediend dat er nu vier postbodes langskomen in plaats van één? Wat blijft er van echte vrijhandel over als een steeds kleiner aantal ondernemingen een steeds groter aandeel heeft in de mondiale productie en

handel en veel internationaal goederenverkeer formeel onzichtbaar is omdat het om handel binnen het concern (intraconcernhandel) gaat? Ook op andere terreinen doen zich ernstige problemen voor, bijvoorbeeld in de zorg, bij de visstanden, en in het overgebruik van fossiele energiebronnen. Dat wil niet zeggen dat marktwerking altijd en overal moet worden bestreden, maar dat er wel duidelijke grenzen aan moeten worden gesteld. Dit impliceert, onder meer, een versterkte rol van overheden en van andere vormen van gemeenschappelijk beheer.

Groeiverslaving: In het huidige economische bestel wordt ervan uitgegaan dat 'economische groei moet!' Ondanks toenemende twijfels over de gehanteerde maatstaven of over de gevaren van voortgaande groei van het BBP domineert nog steeds de beleidsopvatting dat het BBP moet groeien. Het scheelt niet veel of meer consumptie wordt als een heilige plicht gezien. Wij hebben een aanbodeconomie; de productie en handel worden niet primair geleid door de reële vraag. Het aanbod creëert steeds weer nieuwe behoeftes. En dat zelfs in die mate dat diezelfde 'behoeftebevrediging' nauwelijks of niet of zelfs negatief (zie bijvoorbeeld de snelle toename van obesitas en het gigantische afvalprobleem) kan bijdragen aan de bevrediging van reële behoeften.

Dominantie van geldswaarden over mens- en natuurwaarden: Oorspronkelijk, bij het ontstaan van de economische wetenschap, werd de economie vooral geanalyseerd in termen van beschikbare grond, aantallen mensen, behoefte aan voedsel, beschikbare werktuigen en technologie en zo meer, dus in reële termen. Wij zouden dat nu menswaarden en natuurwaarden noemen, al dan niet 'gestold' in gebouwen, machines, halffabrikaten en in heel veel fysieke infrastructuur. Wat tegenwoordig echter domineert is het meten in geldswaarden; geld is geworden tot de bepalende factor van waarde. En dat ondanks allerlei tegenstrijdigheden in de economische beschrijving en analyse. Veel 'toegevoegde waarden' worden in de reële economie bijvoorbeeld voortgebracht door onbetaalde arbeidskracht (als huishoudelijke arbeid), en die in het BBP niet worden meegeteld. Ook worden allerlei schades op sociaal en milieugebied niet in mindering gebracht op de vastgestelde toegevoegde waarde. Ze worden zelfs positief gewaardeerd als aan die schades een monetaire transactie gekoppeld is, bijvoorbeeld als mensen die longschades hebben

opgelopen door het door auto's voortgebrachte fijnstof in ziekenhuizen tegen betaling worden verzorgd. Dat geeft een vertekend beeld van de werkelijkheid. Wat dit systeemkenmerk extra gecompliceerd maakt is dat dit type denken in belangrijke mate verankerd is in het bewustzijn van veel mensen, en dus sturend voor veel gedragingen.

Eng begrip van economie: Met het voorgaande hangt samen dat de economische analyse die zich beperkt tot, of zich in hoofdzaak richt op de in geld gemeten productie en consumptie in wezenlijke opzichten tekort schiet. Daarentegen moeten alle mogelijkheden en behoeften van mens en natuur, inclusief alle betaalde en onbetaalde arbeid en sociale kosten en opbrengsten, en alle kosten van natuur en milieu, bepalend zijn voor de economische analyse.

Geldcreatie: Als iets door de kredietcrisis duidelijk is geworden dan is het wel dat de ongebreidelde creatie van geld, slechts ingeperkt door private winstverwachtingen, niet meer toelaatbaar is. Geld, en dus ook het lenen van geld, moet zich beperken tot waar het eigenlijk voor bedoeld is: ruilmiddel, rekeneenheid, en leenmogelijkheid op grond van de beschikbare spaargelden. Dat sluit geldcreatie niet uit, maar die moet qua omvang beperkt blijven tot het faciliteren van producties en consumpties die aansluiten bij reële behoeften en mogelijkheden, uiteraard binnen duidelijke ecologische en sociale grenzen. Dit houdt ook in dat het alleenrecht van de rijkere landen op de voordelen van de creatie van meer internationale liquiditeiten komt te vervallen. Alle landen hebben het recht op een rechtstreeks aandeel in die baten. En de prijs van geld, rente, moet beperkt blijven tot de directe kosten, bijvoorbeeld van administratie, verbonden aan transfers van geld.

Onevenredige eigendomsverhoudingen: De omslag naar een duurzame en solidaire economie stelt ook vragen bij de wijze waarop over de aanwendingsmogelijkheden van mens en natuur wordt beschikt. Vertrekpunt zou moeten zijn dat iedereen op aarde gelijke basisrechten heeft als het gaat om de aanwending van de milieugebruiksruimtes. Op zijn minst moet bestaanszekerheid gegarandeerd zijn binnen de gegeven ecologische en sociale grenzen. Een dergelijk opvatting impliceert niet dat private eigendom uit den boze is. Maar wel dient te worden beseft en erkend dat een duidelijke onevenredigheid is ontstaan in de voortgaande ontwikkeling van de eigendomsverhoudin-

gen. Immers, mensen en samenlevingen die beschikken over grote financiële vermogens hebben daarmee het 'recht' verworven op een onevenredige zeggenschap over de aanwending van de menselijke en natuurlijke hulpbronnen. Dat geldt nog sterker voor grote transnationale ondernemingen die over haast ongelimiteerde eigen financiële bronnen en machtsmogelijkheden beschikken, in een aantal gevallen omvangrijker dan die van nationale economieën. Ook wat dit aangaat laat de kredietcrisis zien waartoe dit kan leiden. Het is een positief teken dat een begin is gemaakt met het stellen van grenzen aan de macht van financiële ondernemingen. Die omslag is ook nodig in de andere sectoren van de economie.

Collectieve belangen versus private consumpties: De laatste decennia heeft, zeker in de West-Europese landen, een haast ongebreidelde uitbreiding van de private consumptie plaatsgevonden. Die materiële consumptiegroei, en het daarmee samenhangende extra energie- en grondstoffengebruik, is een van de belangrijkste oorzaken van de ecologische en sociale crises van vandaag. En zij gaat ook ten koste van het private en collectieve welzijn in de eigen omgeving. De door ons bepleite omslag betekent dat een hogere prioriteit gegeven wordt aan immateriële groei, alsmede aan de collectieve goederen en het collectieve welzijn van ons allen. Ook in andere zin zullen grenzen gesteld moeten worden aan de private consumptie. Want als één zaak duidelijk is geworden dan is het dat er geen oneindige voorraad bestaat van mogelijkheden van gebruik van menselijke en natuurlijke hulpbronnen. Integendeel, wij hebben de grenzen van die voorraden al ruimschoots overschreden, zoals de berekening van de mondiale voetafdruk laat zien. Het is dan ook onvermijdelijk dat er ten aanzien van een aantal fundamentele vormen van schaarste vormen van quotering van de gebruiksmogelijkheden, gebaseerd op gelijke basisrechten, worden toegepast.

Wettelijk kader: de spelregels in de wereld moeten duidelijk zijn. Er zijn vele wetten over privé-eigendom, maar weinige over collectieve eigendommen. Het is verboden iemands auto te beschadigen (dit ligt vast per wet) maar iemands bestaanszekerheid of gezondheid aantasten lijkt zo goed als straffeloos te zijn. Toekomstige generaties hebben al helemaal geen rechten. Er wordt op dit gebied te veel uitgegaan van 'maatschappelijk verantwoord ondernemen', maar dit blijkt helaas niet voldoende te zijn. Er zijn grenzen aan de groei, maar ook

grenzen aan de vrijheid van handelen. Die vrijheid eindigt namelijk daar waar hij de vrijheid of bestaanszekerheid van anderen aantast.

3.4 *Anders meten*

Er wordt veel werk verzet om te bedenken en uit te werken hoe een andere economie eruit zou kunnen zien. Al sinds decennia worden ideeën ontwikkeld en voorstellen gedaan om de economie en de welvaart anders te meten. Belangrijke achtergrond daarbij is de kritiek op de dominantie van het BBP in het publieke debat en bij het bepalen van het overheidsbeleid.

Voor een deel gaat het daarbij om indicatoren die *complementair* zijn aan het BBP, daar dus een aanvulling op geven. Bekende voorbeelden zijn de *Human Development Index (HDI)*, ontwikkeld door het VN-Ontwikkelingsfonds UNDP, en de Kindersterftegraad van UNICEF. De HDI is een integratieve indicator, wat wil zeggen dat daarin verschillende deelindicatoren²⁰ zijn verwerkt, in dit geval gegevens over inkomen, gezondheid en onderwijs. Andere voorbeelden van integratieve indicatoren zijn de *Happy Planet Index* ontwikkeld door de Britse New Economics Foundation (NEF), de Leefsituatie Index ontwikkeld door het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) en de Index voor een Duurzame Samenleving van de Stichting Duurzame Samenleving. Bekende niet-integratieve indicatoren zijn de Ecologische Voetafdruk en de *Living Planet Index* (ook wel Diversiteitsindex genoemd) van het Wereldnatuurfonds.

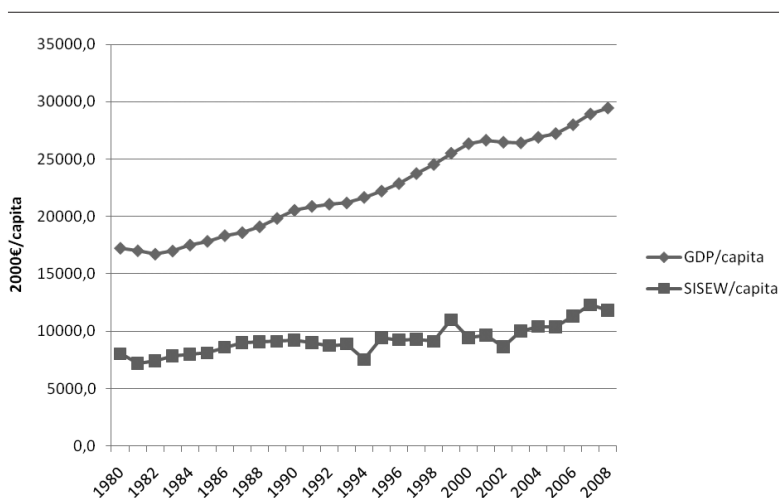
Vervolgens zijn er indicatoren die het BBP *corrigeren*. Het bekendste voorbeeld is de (integratieve) *Index for Sustainable Economic Welfare* ontwikkeld door Herman Daly en anderen. Heel bekend is het Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI) ontwikkeld door Roefie Hueting.

En daarnaast kan gedacht worden aan *transformatieve* indicatoren. Die bieden een andere kijk op de economie. Ook het DNI kan als zodanig beschouwd worden, evenals de Betaalde/Onbetaalde Arbeid Index ontwikkeld door Thera van Osch. Daarnaast wordt in de Meta Economische Verkenning van Vóór de Verandering²¹ niet zozeer een andere indicator gepresenteerd maar een andere benadering en beschrijving van de economie, met gebruikmaking van vele nieuwe maar ook oude indicatoren. Zo ook in de Monitor Duurzaam Nederland 2009 van het CBS en de Planbureaus, waarin een benadering

van duurzame welvaart wordt gegeven op basis van een groot aantal indicatoren en waarin het BBP zelfs ontbreekt.²²

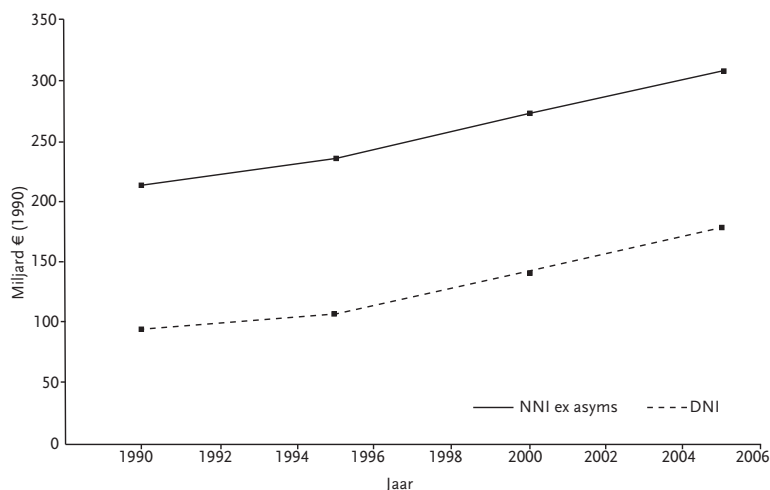
Het gebruik van alternatieve indicatoren kan de kijk op onze economie aardig veranderen. Tegelijkertijd moet worden meegenomen dat ook de alternatieve keuzes inhouden van wat wel of niet van waarde geacht wordt. Absolute objectiviteit bestaat niet. Toch zijn zij van groot belang in het beschrijven en analyseren van de grote ecologische en sociale vraagstukken. Twee voorbeelden:

De eerstvolgende grafiek laat zien hoe in Nederland de afstand tussen de ontwikkeling van het BBP en die van de *ISEW*²³ steeds groter wordt. Volgens de *ISEW* maatstaf is er sinds de jaren zeventig nauwelijks economische groei.

Figuur 1: (S)ISEW Nederland en het BBP Nederland, 1980-2008

De tweede grafiek vergelijkt de ontwikkeling van het Netto Nationaal Inkomen²⁴ met die van het DNI. Het verschil tussen beide geeft de kosten weer die gemaakt moeten worden om op een nivo van duurzaamheid uit te komen.²⁵

Figuur 2: DNI Nederland en het NNI Nederland, 1990-2005

3.5 *Andere manieren van economisch denken en handelen*

Het hedendaagse denken over economische alternatieven heeft veel historische voorgangers. Zie de rijke oogst aan studies uit de negentiende en twintigste eeuw over dit onderwerp. Gewezen kan worden op diverse marxistische en neomarxistische benaderingen, de anarchistische economie, de sociaaldemocratie, (sommige delen van) de christendemocratie, de 'femsoc' beweging, neomalthusianisten, utopisten (met het Walden van Frederik van Eeden als sprekend voorbeeld uit Nederland), de coöperatieve beweging, en zo meer. En wat te denken van literaire schrijvers en dichters als Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter. Uit de periode rond en na de Tweede Wereldoorlog kan gewezen worden op Mahatma Ghandi, Jawaharla Nehroe, Luthuli, Mao, Galeano, Nkrumah, A.G. Frank, Samir Amin, Nyerere, Sweezy, Galtung, Galbraith, Joke Smit, Betty Friedan, Tinbergen, Jomo Kenyatta, Raoul Prebisch, Susan George, om maar enkelen te noemen. Opvallend is dat de meeste van deze benaderingen vooral op sociale kwesties waren gericht: armoede, ongelijkheid, afhankelijkheid, (neo-)kolonialisme, racisme, genderdiscriminatie. De uitgebreide aandacht voor zaken van natuur en milieu is vooral een

kwestie van de laatste decennia, soms overigens met verwaarlozing van de sociale problemen. Hoe dan ook, de zoektocht naar “Een nieuwe lente en een nieuw geluid” (de beginwoorden van *Mei* van Gorter) is oud en vernieuwt zich steeds.

In een groeiend aantal hedendaagse studies worden andere manieren van economisch denken en handelen gepresenteerd.

Ecologische economie gaat uit van de opvatting dat de economische activiteiten binnen de draagkracht van de aarde en de bevolking moeten blijven. *Founding fathers* zijn Kenneth E. Boulding, Nicholas Georgescu-Roegen, Herman Daly en Robert Costanza. Ze onderscheiden zich van de milieueconomen, omdat die teveel nadruk leggen op de *monetarisatie* (in geld uitgedrukte waardering) van milieu, het vermarkten van milieugoederen en -diensten en het willen corrigeren van ecologisch marktfalen binnen het marktmechanisme. Maar het milieu is niet in geld uit te drukken. Je kunt dan ook meestal geen *cost-benefit* analyses maken, en alleen met markten wordt de problematiek van onduurzaamheid niet opgelost. Ecologische economen wijzen ook op rechtvaardigheidsprincipes, eerlijke verdeling, de onomkeerbaarheid van milieuschade, onzekerheid, maar vooral op lange termijn analyses gericht op duurzame ontwikkeling. Ecologische economie integreert ook de kennis van het metabolisme van de maatschappij, de stromen van energie, materialen, financiële stromen en afval. Nederlandse economen die tot de ‘ecologische’ stroming gerekend kunnen worden, zijn onder andere Jeroen van den Bergh, Roefie Hueting, Hans Opschoor. En ook de Vlaming Peter Tom Jones.

Steady state economy. Herman Daly omschrijft die als volgt:

“In navolging van Mill (de klassieke econoom uit de 19-de eeuw LK&JH) kunnen we sse definiëren als een economie met een constante bevolking en kapitaalgoederenvoorraad die in stand gehouden wordt door een lage productie (*throughput*) die binnen de grenzen van de herstel- en opnamecapaciteiten van het ecosysteem ligt. Dit betekent een geboortecijfer dat in evenwicht is met het sterftecijfer. Een lage productie betekent voor mensen een hoge levensverwachting en een hoge mate van duurzaamheid voor goederen. Meer operationeel gedefinieerd kunnen we de sse beschrijven als een constante productiestroom op een duurzaam (laag) niveau, met bevolking en kapitaalgoederenvoorraad die aangepast kan worden aan het hand-

havingniveau gerelateerd aan het vermijden van zowel uitputting als vervuiling.”²⁶

Het in Nederland ontwikkelde begrip van een begrensde ‘milieugebruiksruimte’ sluit hier op aan.²⁷

Welvaart zonder groei. Tim Jackson geeft een beschrijving van de noodzaak om tot een ecologische economie te komen. Hij schetst daarbij dat de gangbare wijze van economische groei de situatie verergert en dat een transitie nodig is naar een economisch model dat een hoge levenskwaliteit koppelt aan een lage milieudruk waarbij ecologische investeringen en een groene diensteneconomie centraal staan. Hij schetst in een concreet aantal stappen een agenda voor die transitie. Drie centrale rubrieken daarvoor zijn: 1 Het vastleggen van de grenzen. 2 Het aanpassen van het economisch model. 3 Het wijzigen van de sociale logica.²⁸

Economie van het genoeg: Bob Goudzwaard en Harrie de Lange bepleiten dat inkomens- en arbeidsniveaus, en indirect daardoor ook de productie- en consumptieniveaus, instrumenteel zo gekozen worden dat het de doeleinden dient van een adequate zorg voor de menselijke basisbehoeften, voor de kwaliteit van de arbeid, voor het behoud van het milieu en voor betere ontwikkelingskansen voor vooral de armste landen.²⁹

De-growth: Willem Hoogendijk³⁰ is in Nederland een voorloper in het denken over economische groei. Hij signaleerde al vroeg de groeidwang inherent aan het huidige economische stelsel. Die groeidwang komt voort uit de disproportionele creatie van geld en de daarmee samenhangende dominantie van de aanbodeconomie. Hij bepleit ondermeer de overgang geleid door de reële behoeften en vraag van de consumenten. Serge Latouche bepleit een diepgaande bezinning op de grondslagen van de gedachte dat onze samenlevingen gebaseerd moeten zijn op groei. Hij stelt een radicale breuk voor, een samenleving gebaseerd op *de-growth*.³¹ Dat is niet hetzelfde als negatieve groei. Hij spreekt liever van *a-growth*, zoals wij ook spreken van atheïsme. Volgens Latouche moeten wij af gaan zien van een zekere geloofsovertuiging, afscheid nemen van het geloofsartikel dat groei moet, kwalitatieve groei prevaleert op kwantitatieve groei.³²

Solidaire economie: Solidaire economie, in Nederland bepleit door Vóór de Verandering, is primair gericht op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegrondvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met de natuur uit oogpunt van duurzaamheid meer opleveren dan concurrentie en ongebreideld winstbejag. Het zoeken naar samenwerking en bundelen van krachten, met respect voor ieders eigenheid, is een noodzakelijke voorwaarde om elkaars bestaansvoorwaarden te verbeteren. Het gaat om andere waarden dan die van het neoliberale cynisme: soberheid en ‘genoeg’, gelijkwaardigheid en tolerantie, zorg en gastvrijheid.³³

Duurzaamheidstransities: In *Terra Reversa* schetsen Peter Tom Jones en Vicky De Meyere de stand van zaken van het hedendaagse wereldsysteem met een heel scala aan systeemfouten. Zij beschouwen daarbij de ecologische crisis als de meest doorslaggevende en ‘politiek niet onderhandelbare’ tekortkoming van het wereldsysteem. Dat leidt tot de vraag: Hoe economische stabiliteit te realiseren in een stationaire maatschappij? Voor Jones en de Meyere gaat dit via een proces van duurzaamheidstransities. Deze transitie worden voor een aantal sectoren (mobiliteit, voeding, toerisme en bouwen en wonen) uitgewerkt in een zeer praktische aanpak.³⁴

Samenwerkingseconomie: De samenwerkingseconomie, in Nederland in praktijk gebracht door onder andere de Vereniging Solidair, staat voor duurzaam economisch en sociaalecologisch handelen. Uitgangspunten van het huidige economisch systeem – zoals economische groei, winstmaximalisatie en de daar uit voortkomende (vormen van) concurrentie – dragen niet bij aan sociaal en ecologisch verantwoord gedrag van consumenten, bedrijven en overheden. Binnen een samenwerkingseconomie staat het principe van delen en wederkerigheid centraal: het delen van zeggenschap, het delen van winst en het delen van verantwoordelijkheid.³⁵

Participatieve economie: Dit concept is ontwikkeld door Michael Albert en Robin Hahnel. Zij beschrijven een systeem dat, uitgaande van een aantal fundamentele waarden als rechtvaardigheid en duurzaamheid, werkenden, consumenten en burgers op basis van ge-

lijkwaardigheid verantwoordelijkheid geeft en betreft bij het economisch proces.³⁶

Zorgeconomie: Zoals Thera van Osch laat zien is zorgeconomie een economische benadering waarin zorg centraal staat en uitgaat van het paradigma van de zorgende mens. Bij de zorgeconomie ligt de focus op het realiseren van een waardig menselijk bestaan en gelijke rechten en kansen voor iedereen wereldwijd, met handhaving en herstel van de voor het leven belangrijke ecosystemen.³⁷

Postkapitalistische economie: Jo Versteijnen en collega's beargumenteren dat de oplossing van de sociale, economische en ecologische crises niet ligt binnen het kapitalisme of de 'vrije' markt zelf, maar vraagt om

“een nieuwe, postkapitalistische economische structuur, die het kapitalisme effectief vervangt, die niet gedomineerd kan worden door groeidwang en daarom kan voldoen aan de doelstellingen van sociaal en ecologisch welzijn.”³⁸

En ook anarchosyndicalisten (zie <http://www.anarchosyndicalism.net/index.php>) en ecosocialisten (als Joel Kovel)³⁹ gaan ervan uit, uiteraard met eigen accenten, dat binnen het kapitalisme geen echte, structurele oplossingen te vinden zijn.

3.6 *Gemeenschappelijke kenmerken*

De alternatieve indicatoren en de voorstellen voor andere economieën hebben gemeenschappelijke kenmerken.

Erkenning urgentie noodsituaties: Allen gaan ervan uit dat de omvang en diepte van de grote mondiale ecologische en sociale problematieken dwingen tot erkenning van de urgentie om die problematieken aan te pakken. Wij kunnen niet wachten totdat er een andere economie is. En bij die erkenning hoort ook de constatering dat een beleid van transitie vereist is met structurele sociaaleconomische maatregelen. Alle pleidooien, op de 'postkapitalisten' na, zien die transitie als een structureel veranderingsproces dat als hervormend aangemerkt kan worden. In feite is er overeenstemming dat met het nemen van maatregelen het bestel ook verandert, dus dat een andere rationaliteit van economisch handelen zich al doende ontwikkelt.

Afwijzing van het groeidenken: Daarover is brede overeenstemming waarbij het vooral gaat over economische groei zoals gemeten met het BBP, 'Genoeg' is een sleutelbegrip. Die afwijzing leidt niet tot een volledige overeenstemming over de daaraan te verbinden consequenties. Sommigen spreken duidelijk van de noodzaak van een samenleving zonder (verdere) BBP-groei. Anderen pleiten voor een negatieve groei, of wel economische krimp in de rijke landen. Overigens is er overeenstemming dat hoe je het ook verwoordt, er geen echte vermindering van welvaart valt te vrezen. Wel zal die welvaart meer het karakter hebben van welzijn en dus een andere, minder materiële, invulling krijgen. Iedereen gaat uit van de doelstelling, dat het aangenamer, rechtvaardiger en duurzamer wordt.

Erkenning van de noodzaak anders te rekenen: Er is brede overeenstemming dat er op andere manieren moet worden gerekend. De verregaande kritiek op de dominantie van het heersende groeidenken wordt veelal verbonden met het daarbij gehanteerde BBP als dwingende maatstaf. Er is een breed gedragen pleidooi om in ieder geval welvaart anders te meten. Maar ook zijn er voorstellen die een transformatieve benadering van de economie impliceren.

Primaat van gebruikswaarden: In de grote verscheidenheid aan alternatieve welvaartsmaatstaven kan op zeker één wezenlijk punt een overeenstemming geconstateerd worden. Die is dat de nu in het economische verkeer en beleid dominerende geldswaarden een ondergeschikte betekenis moeten krijgen. Alle voorstellen impliceren dat de veranderende samenleving allereerst geleid moet worden door wat gebruikswaarden genoemd kunnen worden, waarbij het onderscheid tussen menswaarden en natuurwaarden gehanteerd kan worden. Bij beide groepen waarden kan dan weer onderscheid gemaakt worden tussen waarden die beschikbaar zijn als bronnen van bestaan, en waarden die als doelen van het welvaartsstreven gehanteerd kunnen worden. Zo wordt de diversiteit van de soorten van planten en dieren (natuurwaarde) gezien als een belangrijke bron van bestaan maar tevens als beleidsdoel (bijvoorbeeld bescherming of herstel van populaties). Hetzelfde geldt een menswaarde als gezondheid. Die wordt ook gezien als bron van bestaan (zieken kunnen niet werken) en als doel van beleid. Een en ander houdt niet in dat iedereen pleit voor afschaffing van het BBP. Sommige pleidooien gaan wel in die richting, anderen zien nog nut in deze maatstaf.

Andere economische principes: In alle voorstellen voor een andere economie wordt veel aandacht gegeven aan andere economische principes die leidend moeten worden in het economisch handelen. Het gaat daarbij vooral om pleidooien voor bewuste of intentionele principes. Er is daarbij geen nieuwe *invisible hand* waar te nemen, integendeel, de samenleving moet zich laten leiden door wat van de nieuwe economie verwacht moet worden.

Sterke rol van de overheid: Er is brede overeenstemming over de noodzaak van een actieve overheid die leidend en sturend gaat optreden om het beoogde proces van transitie op gang te krijgen en te houden. Zonder een sterke overheid, die de beschikking heeft over de nodige economische en juridische middelen om een en ander tot stand te brengen, zal de duurzame en solidaire economie weinig kans van slagen hebben. Maar het gaat niet alleen om de overheid. Diepgaande sociale veranderingen komen slechts tot stand wanneer mensen zelf de principes en uitdagingen van een andere economie doorleven en praktiseren. Zeker ook wanneer mensen hun verandering van levensstijl koppelen aan een gezamenlijke inzet voor een op transitie gericht programma. Maatschappelijke organisaties hebben niet alleen de verantwoordelijkheid, maar vooral ook de plicht, om deze transitie mede vorm te geven in functie van het algemeen en toekomstig belang. Zij moeten de politiek beïnvloeden, in plaats van het bestaande beleid (op een al dan niet kritische manier) uit te voeren. De maatschappelijke agenda moet worden bepaald door de organisaties van het middenveld, niet door toevallige hypes die door de massamedia worden opgepikt.

Andere economische orde: Deze gemeenschappelijke kenmerken betekenen in velerlei opzichten een breuk met de bestaande systeemkenmerken. Dat wil zeggen dat het beoogde transitieproces verder gaat dan alleen maar structurele veranderingen. In feite leidt dit tot een verandering van het economische bestel in de richting van een andere economische orde. Hoe die orde er precies uit zal zien is niet volledig te voorspellen. Maar de hiervoor besproken gemeenschappelijke kenmerken geven wel de richting aan naar een orde waarbinnen duurzaamheid en solidariteit bepalend zijn.

4 ASPECTEN VAN DUURZAAMHEID EN SOLIDARITEIT

4.1 Inleiding

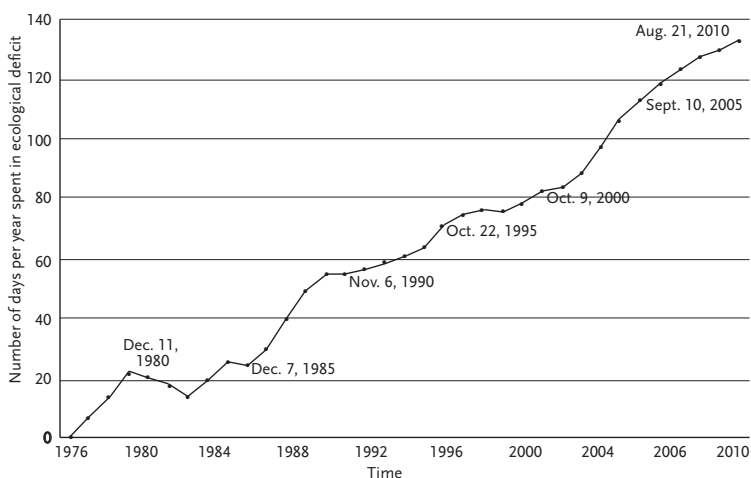
Duurzaamheid en solidariteit zijn twee begrippen die in onze visie onlosmakelijk verbonden zijn. Er is geen duurzame en stabiele wereld denkbaar wanneer die wereld de enorme onevenwichtigheden blijft vertonen die nu via de mobieltjes en de sociale media letterlijk voor iedereen altijd en overal zichtbaar zijn. Met onevenwichtigheden bedoelen we in de eerste plaats de enorme inkomensverschillen tussen rijke en arme landen en daarbinnen tussen rijken en armen. Verder gaat het over verschillen in kansen op zaken als goede gezondheidszorg, schoon water, voldoende eten en goed onderwijs. Ook veiligheid is erg ongelijk verdeeld. Veiligheid in arme landen ligt door het instabiele, vaak corrupte karakter van overheid en samenleving alleen achter hoge muren met bewakers en camera's.

Wanneer we ons streven naar duurzaamheid niet verbreden naar solidariteit, lopen we het grote risico dat de duurzame verbeteringen die regionaal gerealiseerd worden, ten koste gaan van duurzaamheid elders in de wereld. Wanneer bijvoorbeeld in Noord West Europa duurzaamheid hoog scoort, maar andere delen van de wereld onduurzaam blijven omgaan met energie en grondstoffen dan is er geen sprake van een echt duurzame situatie. Onze verantwoordelijkheid geldt eens te meer als wij 'profiteren' van de onduurzaamheid elders, bijvoorbeeld via de wereldhandel. De mondiale samenleving nu is mondiaal voor de *frequent flyers*, voor het internationale flitskapitaal en voor uitbuiting via land- en grondstoffen exploitatie. Een duurzame wereld is pas echt mondiaal als voor iedereen gelijksoortige mogelijkheden bestaan. Voor ons is de duurzame samenleving dus ook een solidaire samenleving. Daarvoor geldt niet dat er geen verschillen meer zijn. Maar de verschillen moeten sociaal aanvaardbaar zijn. Wat dat precies inhoudt is vooral ook een kwestie van de omstandigheden waarover het gaat.

In negen verschillende paragrafen schetsen we de naar onze mening belangrijkste aspecten van duurzaamheid en solidariteit.

4.2 Overshoot day en voetafdruk

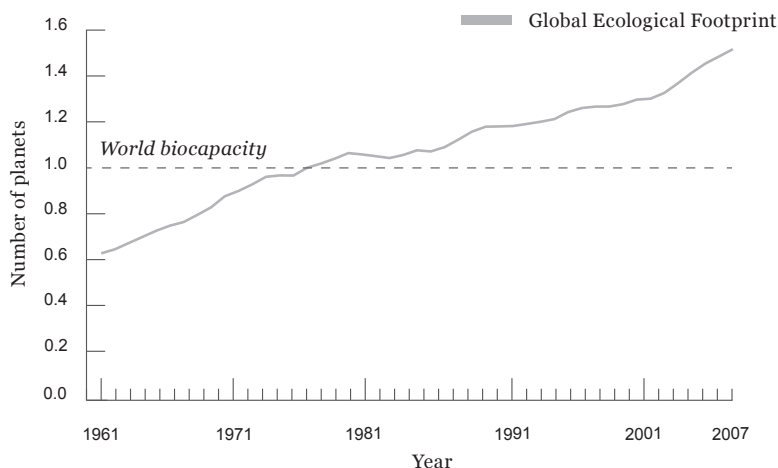
In 2010 werd *overshoot day* bereikt op 21 augustus.⁴⁰ *Overshoot day* staat voor de dag waarop we voor het lopende jaar ons jaarlijkse ecologische budget hebben opgesoupeerd. Deze dag wordt elk jaar vroeger bereikt, wat erop duidt dat we dus steeds meer teveel grondstoffen verbruiken, CO_2 uitstoten of voedsel produceren. Het stijgingstempo van de grafiek waarin het jaarlijks aantal dagen *overshoot* wordt weergegeven is onrustbarend groot.

Figuur 3: Earth Overshoot day over time Bron: footprintnetwork.org

Overshoot day is een manier om aan te geven dat onze voetafdruk te groot is. De gemiddelde voetafdruk van de Nederlanders is zo'n 6,2 hectare terwijl er gemiddeld slechts 1,8 hectare beschikbaar is voor elke aardbewoner. Het grootste deel van die 6,2 hectare ligt buiten Nederland en wordt gebruikt voor bijvoorbeeld soja productie voor 'onze' varkens. Voor een belangrijk deel heeft ons overgebruik te maken met onze voedselconsumptie. Het overgebruik van de biocapaciteiten van de aarde nadert 50 procent (zie figuur 4).⁴¹ Als wij, de

mensheid, zo doorgaan hebben wij in 2050 bijna drie aardbollen nodig. De biodiversiteit is sinds eind jaren zeventig met zo'n 30 procent gedaald.⁴² (In paragraaf 4.4 meer hierover). Ondanks de stagnatie in de economische groei blijft de uitstoot van CO_2 stijgen.

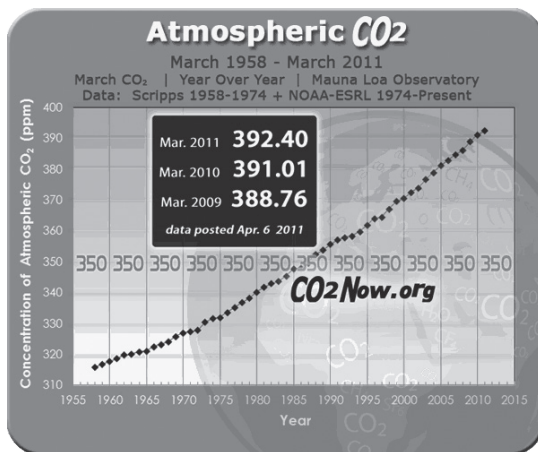
Figuur 4: Gebruik van de biocapaciteit Bron: *Living Planet Report 2010*, Geneva, 2010, WWF

De toenemende overbelasting van de biocapaciteiten zal uitmonden in een strijd om de overblijvende bestaansmiddelen. Wij behoren tot diegenen die met onze productie en consumptie een veel te groot beroep doen op de natuurlijke hulpbronnen en veel te veel CO_2 uitgestoten hebben, wat klimaatveranderingen veroorzaakt. Een andere belangrijke invloed is ons alsmaar stijgende gebruik van energie, dus van olie, gas en steenkolen (vervoer, verwarming, apparaten). De voetafdruk is een sterk didactisch middel om de urgentie aan te geven snel met duurzaamheid aan de slag te gaan. Het is bovendien mogelijk om de voetafdruk toe te passen op je eigen persoon, op regio's, op bedrijven, producten en diensten. Jan Juffermans heeft in de ontwikkeling en verspreiding van de voetafdruk in Nederland een grote rol gespeeld. Door de vele manieren waarop de voetafdruk ingevuld kan worden geeft deze ook een aanduiding van de instrumenten waarmee stappen gezet kunnen worden in de richting van duurzaamheid. In het boek van Juffermans staan honderd stappen op een rij. Een be-

langrijke stap op het terrein van de macro-economische politiek zou zijn als de ideeën achter de voetafdruk ook gebruikt worden om de welvaartsontwikkeling in relatie tot de biocapaciteit te meten. De in hoofdstuk 3 genoemde nieuwe maatstaven maken het voeren van een economisch beleid mogelijk waarin waarden van duurzaamheid, verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit leidend zijn.

4.3 Klimaat

Klimaatverandering, of met de Engelse term: *global warming*, is politiek en maatschappelijk een van de meest bekende onderdelen van het duurzaamheidsdiscours. De grote invloed van broeikasgassen (CO_2) op de klimaatverandering is goed bekend bij acht op de tien mensen die inzien dat het klimaat verandert, zo blijkt uit onderzoek van TNS/NIPO.⁴³ Ook de conferenties van Kyoto, Kopenhagen en Cancùn (in resp. 1997, 2009 en 2010) zorgden voor een ruime verspreiding van de idee dat klimaatverandering bezig is zich te voltrekken en dat deze verandering kan leiden tot catastrofes als we er niet in slagen om de stijging van de CO_2 -uitstoot terug te brengen met 40 % ten opzichte van 1990. In figuur 5 is deze continue stijging goed te zien. Boven het aantal van 350 ppm⁴⁴ houdt de aarde teveel broeikasgas (waaronder CO_2 valt) vast en wamt de aarde op.

Figuur 5: CO_2 stijging Bron: co2now.org

Ook bij deze internationale conferenties speelt steeds mee dat de rijke landen die al jarenlang het meest verantwoordelijk zijn voor de CO_2 -uitstoot, niet bereid zijn daarvoor de mondiale lasten te dragen. De lengte van de termijn waarmee gerekend wordt in het klimaatdebat en de grote onvoorspelbaarheid van het klimaat zijn ook belangrijke punten om rekening mee te houden. Klimatologisch wordt rekening gehouden met de mogelijkheid dat er kantelpunten optreden die leiden tot onherstelbare en grotendeels onvoorspelbare gevolgen. Ten slotte zijn er de klimaatsceptici die doelbewust zand in het systeem gooien. Populistische politici ook uit de vvd maken hier graag gebruik van, zoals het Kamerlid Leegte in juni 2011⁴⁵ met zijn aantijgingen tegen het KNMI bewees.

De gevolgen van de klimaatverandering zijn groot. Milieucentraal (in belangrijke mate gefinancierd door de rijksoverheid) somt op:

- Verdere stijging van de zeespiegel door het afsmelten van gletsjers en andere ijsmassa's, met negen tot 88 cm in deze eeuw, en enkele meters ergens in de komende eeuwen. Het aantal overstromingen in laaggelegen gebieden zal toenemen.
- Opschuiven van klimaatzones.
- Mogelijk ontstaan er meer bosbranden, sterft koraal af, smelten gletsjers, ontdooit permafrost en worden de woestijnen groter.
- Veranderingen in de waterkringloop. Zoetwatertekort kan in bepaalde regio's groter worden. Het Midden-Oosten, de Sahel, Australië en Midden-Amerika kunnen hiermee maken krijgen. In andere gebieden, zoals delen van China en de Verenigde Staten zal de hoeveelheid zoet water toenemen.
- Veranderingen in de voedselproductie. In grote delen van de wereld (Afrika, het Midden Oosten en India) zal door de toenemende droogte de landbouwproductie afnemen. In andere gebieden, zoals in Nederland, kunnen gewassen mogelijk juist harder gaan groeien doordat het natter en warmer wordt en er meer CO_2 in de lucht zit.
- Bedreiging van de volksgezondheid, door tekort aan water of voedsel, of door grotere verspreiding van ziektes zoals malaria.⁴⁶

Uit deze opsomming blijkt dat het in belangrijke mate de ontwikkelingslanden zijn die te lijden hebben onder de gevolgen van de koolstofeconomie in de rijke landen. Deze gevolgen kennen behalve een grote sociale impact ook grote economische kosten. Deze kun-

nen onderverdeeld worden in: aanpassing (aan de klimaatverandering bijvoorbeeld door dijken te verhogen) en mitigatie (beperken klimaatverandering door bijvoorbeeld zonnenergie in plaats van kolencentrales te bouwen), en onvermijdbare restkosten. Door de grotere kwetsbaarheid van landen met een lager inkomen wordt wel gesproken van een *adaption deficit* ofwel aanpassingstekort. Dit vereist extra investeringen in onder meer de sectoren: landbouw, visserij, watervoorziening, gezondheidszorg en infrastructuur (Nadal;⁴⁷ aan zijn boek zijn deels ook de hierna volgende redeneringen ontleend).

De kosten voor mitigatie zijn nog veel hoger. Mitigatie impliceert immers ook een structurele transformatie van de hele economie naar een andere (koolstofarme en duurzame) energie. Dit betekent andere investerings- en productiepatronen in de belangrijkste industriële sectoren.

Daarnaast zijn er onvermijdbare moeilijk in geld uit te drukken kosten zoals bewoonde eilanden die zullen verdwijnen. Een van de resultaten van de conferentie in Cancùn in 2010 is overigens de aanname van het *Cancún Adaption Framework*. Het zal duidelijk zijn dat de noodzakelijke maatregelen voor zo een transformatie niet goed denkbaar zijn met de huidige geliberaliseerde kapitaalstromen en met de vrijhandelspolitiek van de World Trade Organisation (wto) die in het voordeel werken van de grote internationale concerns en de rijke industrielanden.

4.4 Grondstoffen en energie

De *race to the bottom* voor de grondstoffen is al begonnen. Van de grondstoffen zijn de energiegrondstoffen de belangrijkste: olie, gas en kolen. Voor de olie is het begrip 'peakoil' al enige tijd in zwang. De term duidt erop dat ergens in het huidige decennium de piek in de olieproductie bereikt zal zijn en dat het daarna echt zal afnemen. Gasvoorraden lijken door de toepassing van nieuwe technieken voor de winning van schaliegas (opgeslagen in leisteen) nog wat opge-rekt te kunnen worden en ook steenkool kent nog grote voorraden. De winning wordt echter steeds duurder en vergt zelf steeds meer energie. Elk van deze grondstoffen raakt bovendien op termijn op. Daarnaast zijn deze grondstoffen met hun CO_2 -uitstoot verantwoordelijk voor de *global warming* en dus ongewenst. Tenslotte leidt alle

gebruik van grondstoffen tot een vermindering van gebruiksmogelijkheden voor toekomstige generaties. Een aantal grondstoffen is al schaars geworden. Fosfaat is een van de bekendste voorbeelden in dit verband. Dat is een ernstige zaak, want fosfaat is essentieel voor de voedselproductie.

De tangbeweging van het schaarser worden van grondstoffen aan de ene kant, en anderzijds de enorme toename van de vraag door stijgende consumptie in de nieuwe industrielanden in Azië leiden tot aanzetten voor een nieuwe 'koude oorlog' over het bezit en de exploitatie van grondstoffenbronnen (zowel delfstoffen als landbouw-areaal). Afrika is na de eeuwenlange koloniale exploitatie nu in de uitverkoop voor grondstoffen en landbouwgronden. De grondstoffenschaarste en de *global warming* hebben ook geleid tot een hernieuwde populariteit van kernenergie als middel om de CO_2 -uitstoot te verminderen. De grootschaligheid, de onbeheersbaarheid bij onvoorziene crises en de bijna eeuwig durende opslag van gevaarlijk afval worden daarvoor door sommigen achteloos terzijde geschoven. Een ander middel om de uitstoot van CO_2 te verminderen is de opslag daarvan in voormalige ondergrondse gasvelden. De bevolking wordt regelmatig de stuipen op het lijf gejaagd met grootschalige plannen voor deze politiek. Werkelijk duurzame, schone en hernieuwbare energie is beschikbaar, de technologie wordt steeds beter, maar de politieke wil ontbreekt bij de Nederlandse regering en de grote energieproducenten om die richting uit te gaan. Van vooruitlopend land in het duurzaamheidsdenken dreigen we nu de boot finaal te missen. Duurzame energie is mogelijk, maar in de huidige verhoudingen zijn het toch vooral de grote spelers en de rijksoverheid die nieuwe ontwikkelingen tegenhouden. Regionaal gebaseerde warmtekrachtsystemen, gesloten energiekringlopen, besparingsprogramma's door isolatie en andere mogelijkheden worden daardoor niet of onvoldoende gesteund.

In het bedrijfsleven bestaat veel aandacht voor de *cradle-to-cradle* (c2c) methode. Deze methode ontwikkeld door Braungart en McDonough⁴⁸ gaat ervan uit dat alle gebruikte grondstoffen na het levenseinde van het product waarin ze verwerkt zijn, zonder kwaliteitsverlies hergebruikt kunnen worden. De methode is een noodzakelijke, maar geen voldoende maatregel voor duurzaam grondstoffenverbruik. We zien nu al dat er door efficiëntere productie sprake is van een dematerialisatie van de productie (per eenheid product). Dat betekent dus nog niet dat het verbruik van grondstoffen daalt

omdat de productie als geheel blijft toenemen. Ook betekent dat nog niet dat we ook een dematerialisatie van de consumptie kunnen zien.

Uiteindelijk zullen energie- en grondstoffengebruik via internationale afspraken beperkt moeten worden. Je zou kunnen spreken van een licentie-economie, waarbij er vergunningen worden afgegeven voor productie van bepaalde goederen of voor het gebruik van bepaalde grondstoffen. Voor sommige goederen zullen licenties onvoldoende soelaas bieden en zal quotering gehanteerd moeten worden. Dit kan zowel aan de producenten- als aan de consumentenzijde van de economie ontwikkeld worden. Quoterings- en vergunningensystemen zullen grote economische en maatschappelijke gevolgen hebben. Van beide systemen zijn nu al voorbeelden bekend (melkproductie en visserij kennen quota, voor bijvoorbeeld bouwwerken zijn vergunningen nodig). Bij grootscheepse toepassing zijn er gevolgen voor internationale handelsverdragen, voor de financiering, en voor de macro-economische politiek (geen generiek beleid meer, maar politiek gericht op bepaalde goederen/grondstoffen). In samenhang hiermee moet de beprijzing van goederen opnieuw en zorgvuldig aandacht krijgen. Daarnaast zijn de gevolgen voor de inkomensverdeling natuurlijk een belangrijk punt.

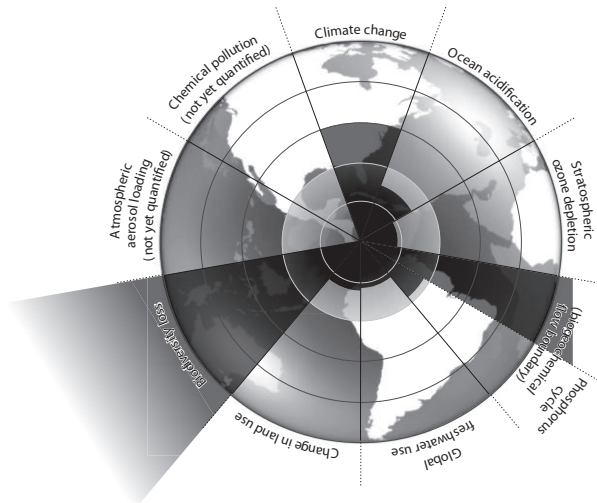
4.5 Biodiversiteit en ruimtegebruik

We hebben op enkele gebieden de grenzen van de draagkracht van de aarde al ver overschreden. Dit geldt voor het verlies aan biodiversiteit en voor het stikstofgebruik. Door Johan Rockström is een model ontwikkeld waarin dit overduidelijk zichtbaar is.⁴⁹ Buiten de groene binnencirkel zijn er al drie terreinen waar de grenzen van de aarde overschreden zijn: het biodiversiteitsverlies, de klimaatverandering en de menselijke ingrepen in de stikstofcyclus.

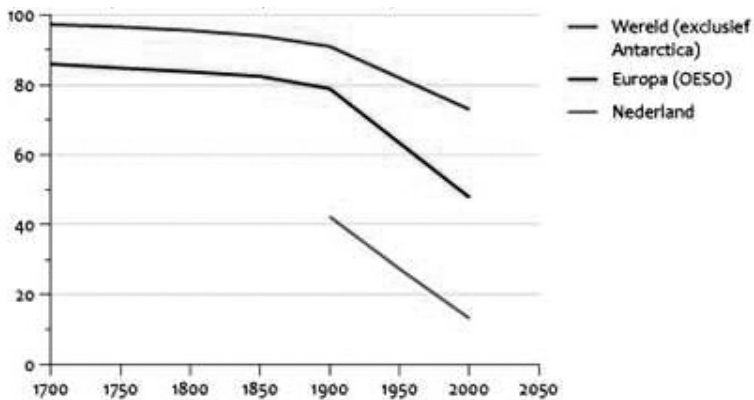
Door het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL 2010)⁵⁰ is de ontwikkeling van de biodiversiteit nog eens kort geschetst:

“Het natuurbeleid in Europa beschermt bedreigde planten- en diersoorten. Het lucht- en waterbeleid heeft de milieudruk op planten, dieren en mensen verminderd. Toch is het doel om de achteruitgang van de biodiversiteit te stoppen niet bereikt. Dat komt doordat landbouwgronden steeds intensiever gebruikt worden, natuurlijke leefgebieden verloren gaan en overbevissing van Europese wateren door-

gaat. In Nederland is het verlies van biodiversiteit groter dan elders. Van de gemiddelde populatieomvang van alle inheemse planten- en diersoorten (mean species abundance) is in Nederland nog maar 15% over. Op wereldschaal is dat nog 70% en in Europa circa 50%. Sinds 1900 gaat de natuur in Europa sterk achteruit.”

Figuur 6: Rockström: planetaire grenzen

Figuur 7: Mean species abundance (% van referentie) Bron: Planbureau voor de Leefomgeving

In de achteruitgang van de biodiversiteit speelt in Nederland het ruimtegebruik een grote rol. Er zijn opvattingen in kringen van de boerenlobby die een perceel van vijf hectare maïs natuur noemen. Het duidt op een griezelig soort van miskenning van wat echte en diverse natuur is. Natuur is niet alleen een bron van leven, van nieuwe medicijnen, van alternatieven voor chemische bestrijdingsmiddelen, van algemene ontspanning tot geestelijke herbronning; het is ook een economisch-toeristisch belangrijke inkomstenbron. Het vastleggen van koolstof in bossen is tenslotte eveneens een belangrijke taak. Nederlandse bossen leggen jaarlijks 3 miljoen ton CO_2 vast.⁵¹ De afname van de biodiversiteit op het land en in het water moet tot staan gebracht worden anders dreigt er een enorme verschraling en een vermindering van uitzicht op een menswaardig bestaan in de toekomst. Het toepassen van het voorzorgbeginsel maakt behoud en herstel van biodiversiteit tot een morele plicht.

Door een extensief gebruik van ruimte komt ook de biodiversiteit extra in het nauw. Daarbij moet gedacht worden aan woningbouw (er zijn slimme manieren om duurzaam en compact te bouwen). Vooral bedrijventerreinen gebruiken erg veel ruimte door de wijze waarom deze nog te weinig gecoördineerd opgezet en bestuurd worden. Bedrijventerreinen worden gedomineerd door een of twee bouwlagen. Het autoverkeer is ook een enorme slokop als het gaat om ruimtegebruik.

Het stoppen op wereldschaal met de ecocide, waaronder de afbraak van de biodiversiteit, dient een hoge prioriteit te hebben. Ondanks eerdere verdragen zoals de *Convention on Biological Diversity*⁵² (CBD), uit 1992 die gaat over de gehele verscheidenheid aan levensvormen en het belang daarvan voor de mens, is de achteruitgang nog steeds gaande. Dat geldt ook voor de rechten van lokale gemeenschappen op biologische bronnen. De internationaal afgesproken doelen om in 2010 de wereldwijde afname van biodiversiteit te hebben afgeremd, zijn niet gehaald. De rapporten laten zien dat er meer mogelijkheden zijn dan eerder gedacht om het biodiversiteitsverlies af te remmen of te stoppen. Zo laten sommige scenario's zien dat het mogelijk is om, door een efficiëntere landbouw, zowel voldoende voedsel en andere producten te produceren als ook het huidige areaal bos intact te laten. Het is zelfs mogelijk de hoeveelheid landbouwgrond te laten krimpen. Dit biedt mogelijkheden om verlaten landbouwgrond weer te laten teruggroeien naar de oorspronkelijke biodiversiteit. Biodiversiteitsverlies in oceanen kan worden teruggedrongen door maat-

regelen voor onder andere duurzame visserij, quotering, strategische planning van landgebruik, onderwijs en bewustwording.⁵³

Het stelt niet gerust. De urbanisatie, mijnbouw en bosbouw leiden vooral in het Zuiden nog tot grootschalige natuurvernietiging. Armoede en corruptie zijn de leden die bij deze familie horen. Ook in Nederland is er weinig reden tot optimisme. Zowel de inspanningen voor de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) als die in het kader van het Europees Natuurbeleid (Natura 2000) worden door het kabinet Rutte – Verhagen – Wilders verminderd. De belangrijkste opgave voor de komende jaren in Nederland is dan ook om natuurbeleid weer op de politieke agenda te krijgen.

4.6 Regionale én mondiale solidariteit

Hoe juichend ook sommige neoliberale protagonisten zijn over mondiaaliserend, het heeft een aantal zeer negatieve effecten. Alvorens hierop nader in te gaan eerst een definitie van globalisering van Hans Opschoor:⁵⁴

Globalisering is het proces waarbij economieën, gemeenschappen en culturen integreren in wereldwijde communicatie netwerken, handels-financiële stromen. De economische trekken kunnen gedefinieerd worden als een proces waarbij markten, technologieën en communicatiepatronen steeds internationaler worden. Het resultaat manifesteert zich als een enkele geïntegreerde globale economie die gevormd wordt door de netwerken van grote ondernemingen en hun financiële relaties: internationale handel, buitenlandse directe investeringsstromen en financiële transacties.

Omdat globalisering vooral marktgedreven is, is de rol van grote ondernemingen erg bepalend voor de richting van de ontwikkeling. Ze worden daarbij geholpen door de rijke landen en de grote internationale organisaties als Wereldbank, IMF, WTO en OESO. De neoliberale ideologie was en is immers het gemeenschappelijke geloof. De beperkte voordelen voor ontwikkelingslanden (nieuwe industrielanden wel, vele – vooral – Afrikaanse landen niet) wegen niet op tegen de voordelen van de grote ondernemingen. Zoals Francine Mestrum schrijft:⁵⁵ *Zij bouwen niet aan één wereld, maar aan hún wereld.*

We wezen in hoofdstuk 2 al op de mondiaal erg onevenwichtige verdeling van inkomen. Dat de ontwikkeling per land erg verschil-

lend is blijkt uit de rapportage uit 2010 van UNDP over de *Human Development Index* (HDI):⁵⁶

De regio met de grootste vooruitgang in HDI sinds 1970 was Oost Azië, geleid door China en Indonesië. De Arabische landen toonden ook flinke voortgang, met 8 van de 20 leiders in HDI vooruitgang in de wereld gedurende de laatste 40 jaar. Veel landen van sub-Sahara Afrika en de voormalige Sovjet Unie bleven achter, echter met diverse oorzaken zoals de impact van AIDS, oorlogen, economische ontredde- ring en andere factoren. De levensverwachting ging feitelijk achteruit in de laatste 40 jaar in drie landen van de voormalige Sovjet Unie – Wit-Rusland, Ukraine, en de Russische Federatie – en zes landen in sub-Sahara Afrika: de Democratische Republiek Congo, Lesotho, Zuid Afrika, Swaziland, Zambia en Zimbabwe.

Dat het vooral in grote delen van Afrika nog niet goed gaat blijkt uit een rapportage van het PBL uit 2009:⁵⁷ Armoede zal meer en meer voorkomen in Sub-Sahara Afrika en Zuid Azië. In Sub-Sahara Afrika, zal het halveren van armoede (millenniumdoel 1) pas in 2030 worden bereikt. Met de hoge bevolkingsgroei in deze regio's, zullen in 2015 rond de 600 miljoen mensen minder dan één us dollar per dag te besteden hebben, en dit aantal zal in 2030 tot 400 miljoen kunnen zijn verminderd. Het doel om honger te halveren zal naar verwachting niet gehaald worden in de meeste ontwikkelingslanden. Het aantal mensen dat honger heeft zal in 2030 nog steeds meer dan 700 miljoen bedragen.

De grote negatieve effecten bestaan verder onder meer uit:

- de enorme afname van de biodiversiteit,
- de groei van de milieuvervuiling, export van afval uit rijke landen
- landerosie,
- vernietiging van inheemse culturen (en soms ook van volkeren),
- de groei van corruptie vanwege de grote belangen die ermee ge-
moeid zijn,
- behalve vluchtelingen ook grote stromen arbeidsmigranten met
belabberde arbeidsvoorwaarden
- vervanging van productie voor de lokale markt naar productie ge-
richt op export.

In Zuid Sudan is 9% van de grond verkocht aan buitenlandse investeerders. Voor een transactie van 400.000 hectare is 25.000 dollar betaald voor een pachtperiode van 49 jaar. Daarbij wordt ook nog gebruik gemaakt van 'carbon credits' die miljoenen per jaar kunnen opleveren. Ook een enorme klapper is de lease van een miljoen hectare landbouwgrond door blanke Zuid Afrikaanse Boeren in Congo Brazzaville. De opervlakte van tweeënhalf keer Nederland. *Bronnen: Guardian.co.uk, 8 juni 2011 en Volkskrant, 15 juli 2011*

De uitverkoop van lokale gronden, bossen en mijnen dient nog apart genoemd te worden als verschijnsel dat in de laatste jaren een enorme vlucht aan het nemen is. *Landgrabbing* is hiervoor de veelzeggende term. Na landen uit het Midden Oosten en China die grote gebieden opkopen voor de eigen voedselvoorziening zijn het nu ook de financiële speculanten die via hedgefonds en andere speculatieve beleggingsvehikels miljoenen hectare opkopen voor financieel gewin.

Ook op andere manieren kan de relatie tussen Noord en Zuid negatief uitwerken voor ontwikkelingslanden. Zo heeft coauteur Lou Keune cijfermatig laten zien⁵⁸ dat al sinds decennia het totaal van de aan ontwikkelingslanden verstrekte publieke en private leningen meer dan gecompenseerd wordt door de terugstroom van rente en terugbetalingen. Eigenlijk is hier sprake van rondpompen van geld. Het totaal aan door ontwikkelingslanden ontvangen directe private investeringen wordt meer dan gecompenseerd door het afvloeien van winsten uit diezelfde ontwikkelingslanden. En het verlies dat ontwikkelingslanden lijden als gevolg van de verslechtering van de ruilvoet⁵⁹ is groter dan de ontvangen officiële ontwikkelingshulp. Daarnaast maakt hij een ruwe schatting van het overgebruik van de biocapaciteiten welke zoals bekend vooral veroorzaakt wordt door de overmatige productie en consumptie ten behoeve van en in het Noorden.⁶⁰ Hij komt zo tot een bedrag dat het honderdvoudige is van alle ontvangen officiële ontwikkelingshulp. Maar er zijn meer vormen van wat Keune 'omgekeerde ontwikkelingshulp' noemt. Zie bijvoorbeeld de diverse vormen van ontwijking van belastingen door internationale ondernemingen en door welgestelden in ontwikkelingslanden.⁶¹ Een recent rapport van het UNDP over 'onwettige financiële stromen' (waaronder die als gevolg van belastingontwijking) consta-

teert dat die verliezen voor de 48 armste ontwikkelingslanden hoger zijn dan de ontvangen officiële ontwikkelingshulp.⁶²

Francine Mestrum geeft aan dat voor de rijke landen er twee verantwoordelijkheden zijn om dit systeem te doorbreken:

- De *eerste verantwoordelijkheid* ligt in het zoeken naar een eigen nieuw ontwikkelingsparadigma. Het huidige groeimodel botst tegen zijn ecologische grenzen.

Daarover is hiervoor al een en ander aangegeven. Een van de effecten is de enorme groei van de ongelijkheid.

- De *tweede verantwoordelijkheid* van de rijke landen is daarom de strijd tegen de toenemende ongelijkheid in de wereld. De ongelijkheid brengt de stabiliteit in gevaar; bevordert de migratie en holt het burgerschap uit.

Mestrum pleit daarom voor een regionale *de-linking*. Deze

kan ecologisch en economisch meer voordelen hebben dan een grenzeloze wereld waar voor sommigen slechts wat kruimeltjes overblijven. Markten kunnen op elkaar worden afgestemd.

Daarnaast is een begin van een mondiale bestaanszekerheid van belang. Coauteur Lou Keune⁶³ schreef hierover eerder:

Er moet een serieus begin worden gemaakt met het creëren van een mondiaal stelsel van bestaanszekerheid voor iedereen op deze aarde. Positieve argumenten voor het nieuwe beleid zijn: de verantwoordelijkheden voortvloeiend uit te wereldsgeschiedenis, de verplichtingen vanwege onder meer de Verklaring van de Rechten van de Mens en die van de Rechten van het Kind, en de urgentie gezien de radicaliteit van de hedendaagse menselijke verhoudingen. Besteding van de gelden voor bestaanszekerheid leidt in de betreffende landen daarnaast tot voordelen als de stimulering van de lokale vraag naar voedingsmiddelen en andere goederen en diensten die in die landen zelf kunnen worden voortgebracht. Zij geeft baanzekerheid aan artsen, docenten en andere lokale werkers. Zij maakt veel menskracht vrij (waaronder kinderarbeid) die nu opgaat in overlevingsarbeid, en opent voor grote groepen mensen nieuwe perspectieven op ontplooiing.

Als gevolg van de mondiale financiële crisis die in 2008 begon, wordt steeds vaker het middel van de *Financial Transaction Tax* (FTT) genoemd als belangrijk middel om het internationale flitskapitaal medeverantwoordelijk te maken voor hun eigen negatieve 'handel'.

De opbrengst daarvan kan dan een belangrijke basis vormen voor een systeem van bestaanszekerheid. Samen met OXFAM NOVIB en FNV stuurde het platform DSE hierover in februari 2011 nog een brief aan de minister van financiën.⁶⁴

De solidaire regio kan ook een belangrijke bijdrage leveren aan de duurzaamheidstransitie in rijke landen en dus ook in Nederland. De duurzame solidaire regio is veel breder dan het vaak gehanteerde begrip van een (duurzame) regionale economie. Coauteur John Huige⁶⁵ schreef hierover in 2010 een artikel naar aanleiding van een debat op de website van de WBS:

Een duurzame regio kan de volgende voordelen bieden:

- *Verkorting van ketens.* Door steeds grotere arbeidsdeling en specialisatie zijn de productieketens steeds langer geworden. Door de ketens te verkorten ontstaat er een overzichtelijker productieproces met voor werknemers volwaardiger en/of gevarieerder werk. Ketenvverkorting is vooral in de landbouw een actueel thema.
- *Regionale productie is transparanter.* Het is makkelijker om productieprocessen te volgen en daarin te interveniëren.
- *Sluiten kringlopen:* Door binnen de regio zoveel mogelijk kringloopprocessen te sluiten bestaat de minste kans op weglekken. Het sluiten van de energiekringloop (alleen gebruiken wat je zelf duurzaam kan opwekken), de afvalkringloop, de voedselkringloop et cetera levert direct en zichtbaar voordeel in termen van duurzaamheid. De eigen verantwoordelijkheid voor kringlopen leidt ook sneller tot verantwoordelijk gedrag.
- *Minder transport* is een voor de hand liggend voordeel voor verduurzaming.
- In een regionale economie is *betrokkenheid en draagvlak* veel beter te verwerven en te behouden. Het gaat letterlijk om zaken die dicht bij huis liggen. Het is ook makkelijker netwerken doordat snel contacten gelegd kunnen worden met minder schakels.
- In een regionale economie is ook de *financiering regionaal* beter te organiseren.
- *Directe politieke invloed* is regionaal mogelijk hetzij via democratisch gekozen organen dan wel via maatschappelijke organisaties of sociale bewegingen.
- *Meer aandacht voor biodiversiteit en landschap* maakt leven in de regio ook aangenamer.

- Regionaal is beter te overzien hoe de *steady state* bereikt kan worden (stromen met input, output en energieverbruik).

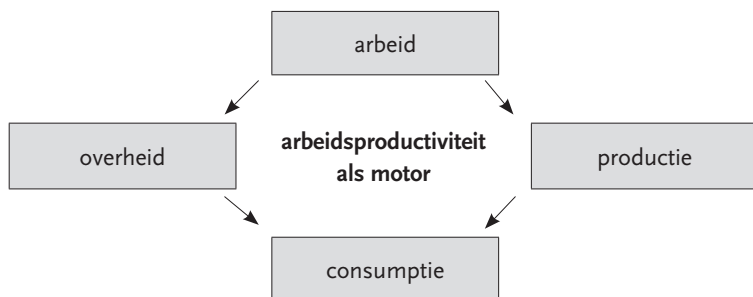
Mondialisering en duurzame regio zijn twee kanten van dezelfde medaille. Duidelijk is wel dat in transitie naar duurzaamheid de regio een hoofdrol moet krijgen. Transitiespecialist Jan Rotmans formuleert:

In sommige regio's gaat het zelfs sneller met de transitie dan dat vanuit Den Haag is opgedragen. Misschien moeten we het omdraaien en regio's druk op Den Haag laten uitoefenen. (Rotmans in een debat in 2009)

Tegelijkertijd moeten we vermijden om maatschappelijke initiatieven meteen in een transitiekeurslijf van een of andere overheidsinstantie te stoppen. Maatschappelijke bewegingen hebben hun eigen dynamiek en werkwijze.

4.7 Groei

Van beleidsdoel naar centraal probleem; zo kan de groeithematiek het kortste omschreven worden. Ons hele economische systeem is ingericht om te groeien. Groei, en de wenselijkheid om te groeien, is voor alle belangrijke economische partijen onomstreden. Groei (in BBR-gemeten) heeft door die centrale positie een welhaast mystieke status gekregen en is de 'oplossing' van alle problemen. Door deze positie is groei in politiek, bij belangengroepen en in media een centraal thema.

Figuur 8: Arbeidsproductiviteit als motor

Dat vergt echter toch de nodige aandacht. Groei is immers altijd cumulatief; het bouwt voort op eerdere groei. Een ruwe maatstaf is dat het BBP van een land verdubbelt door het getal 70 te delen door het groeipercentage. Dat betekent bijvoorbeeld bij een groei van 3% een verdubbeling in 23 jaar. Teruggaan naar minder is het moeilijkste politieke en maatschappelijke vraagstuk dat er is.

In dit systeem van groei(verslaving) neemt arbeidsproductiviteit een centrale rol in. Deze stijgt onder meer door nieuwe investeringen die rendementsverhogend werken. Dat geeft ruimte om de lonen te laten stijgen, dat geeft dan weer ruimte aan de overheid om de hogere belastingopbrengst aan te wenden voor nieuwe taken enzovoort.

Zowel politieke partijen, vakbonden en ondernemers, als ook de consumenten hebben er belang bij om dit systeem in stand te houden.

In een vereenvoudigd schema als hierboven valt dit weer te geven. Door de Franse auteur Serge Latouche⁶⁶ is in acht pregnante punten weergegeven wat er gebeuren moet om uit dit systeem van groei-dwang te komen:

- *Re-evaluate*: we kunnen de natuur niet domineren en tegelijk ermee in harmonie leven. We moeten veranderen van roofdier in tuinman.
- *Reconceptualize*: concepten van rijkdom en armoede; van schaars-te en overvloed moeten we opnieuw invullen en definiëren.
- *Restructure*: verander het productieapparaat en de sociale relaties volgens deze nieuwe waarden.
- *Redistribute*: nieuwe sociale relaties betekent automatisch ook een herverdeling, tussen Noord en Zuid (we hebben een ecologische schuld aan het Zuiden), in de maatschappij, tussen klassen en tussen generaties.
- *Relocalize*: produceer op lokale schaal.
- *Reduce*: verminder de impact op de biocapaciteit (80% van de goederen op de markt worden slechts een keer gebruikt en gaan dan het afval in).
- *Re-use/Recycle*: spreekt voor zich

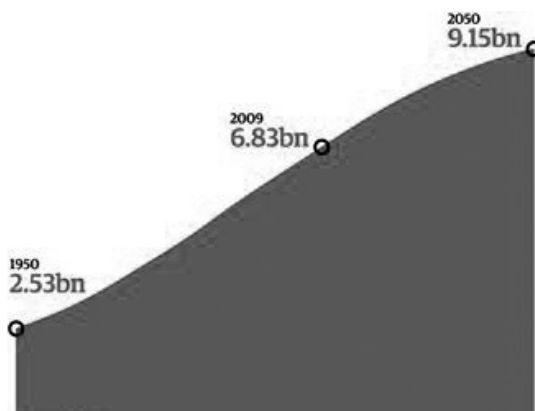
Doordat groei zo centraal in het systeem staat, moeten onze alternatieven beter zijn, goed onderbouwd worden en aantrekkelijk zijn. Of, in de woorden van Tony Judt:

“... het moet aantoonbaar beter zijn om de narigheid van de transitie goed te maken”.⁶⁷

4.8 Bevolking

De wereldbevolking neemt in zeer hoog tempo toe. Een toename met een factor van ruim 2,5 in 60 jaar is ongekennd in de wereldgeschiedenis. In het plaatje met de verwachte groei voor de komende 40 jaar is overigens al rekening gehouden met het afvlakken van het groeitempo. Zou dit zich voortzetten met een tempo van 2% per jaar zoals in de jaren 50-90 van de vorige eeuw dan zou de stijging nog hoger uitkomen. Naast deze groei moeten we vooral ook rekening houden met de factor dat deze groeiende mensheid ook steeds meer gaat consumeren, meer ruimte in gebruik gaat nemen met woningen en wegen waardoor minder landbouwgrond overblijft.

Het is dus van belang dat we steeds kijken naar de totale voetafdruk als product van bevolking en de voetafdruk per persoon. Stel je eens voor dat Europa het moet doen met alleen de biocapaciteit van Europa. De Werkgroep Voetafdruk Nederland becijferde dat voor het bereiken van duurzaamheid in de EU nodig is: een krimp van de bevolking van 492 tot 186 miljoen; of een daling van de voetafdruk per persoon van 5 naar 1,9 mha, of een gelijktijdige krimp van de bevolking van 492 naar 303 miljoen en een daling van de voetafdruk per persoon van 5 naar 3,1 mha.⁶⁸

Figuur 9: Groei wereldbevolking Bron: UNDP

Ook in de *Fair & Green Deal* van het platform wordt aandacht besteed aan bevolking:

- het besef dat toenemende bestaanszekerheid de belangrijkste factor is voor verlaging van de bevolkingsgroei;
- erkenning van de noodzaak van betrokkenheid en inspraak van de lokale bevolking, met name vrouwen;
- vermijden dat ‘de armen’ verantwoordelijk gemaakt worden voor de oplossing van wereldwijde problemen veroorzaakt door ‘de rijken’;
- uiterste terughoudendheid in de rijke, geïndustrialiseerde landen ten aanzien van *incentives* voor het krijgen van kinderen. Een evenwichtige leeftijdsopbouw in deze landen is van belang, maar kan deels bereikt worden door immigratiebeleid.

Stephan Slingerland wijst in zijn column in *vrom.nl*⁶⁹ op een studie van de *London School of Economics* waarin becijferd is dat elke 7 dollar die in de jaren 2010 tot 2050 uitgegeven zal worden aan family planning leidt tot een ton minder CO₂-uitstoot. Bevolkingsbeleid is een erg ingewikkelde en sociaal belaste materie. Denk bijvoorbeeld aan de één-kind-politiek in China. Maar dat is geen reden om voorlichting niet tot een belangrijk onderwerp te maken. Een ander aspect is naar voren gebracht in een expertmeeting Economie en Vrede van het Platform DSE:⁷⁰

De oplossing ligt in het scheppen van meer kansen voor participatie en emancipatie van met name meisjes en vrouwen, onder andere door het bevorderen van onderwijs voor hen en in het algemeen door het bevorderen van economische diversificatie.

4.9 Financieel stelsel

We schreven al in hoofdstuk 2, de huidige crisis is vooral ook een financiële crisis die grotendeels door banken en andere financiële ondernemingen veroorzaakt is. Bob Goudzwaard⁷¹ gaf in de Groen van Prinsteren-lezing 2010 een even kort als helder overzicht van de achtergrond:

Ik veronderstel dat het bij U allen bekend is, dat de huidige economische crisis door een geduchte financiële crisis is voorafgegaan, en daaruit ook goeddeels is voortgekomen. Van doorslaggevende betekenis was daarbij de rol van het geld, en vooral de rol van de vrije

aanmaak van geld via de kredietverlening door particuliere banken. Jarenlang, tenminste zeven jaar na het jaar 2000, is de geldgroei in de westerse economieën veel groter geweest dan de reële economie nodig had. In de Amerikaanse economie was het zelfs het viervoudige. En het merendeel van dat nieuwe geld werd opgezogen door de markten van tal van nieuwe financiële producten, ook wel derivaten genoemd. Net zolang totdat die enorm opgezwollen financiële ballon barstte op het zwakste punt, namelijk op de hypotheekleningen die vaak onder dwang en bedrog met kleine huizenbezitters waren afgesloten. Een verhaal dus van hebzucht, greed. ... Aangemaakt geld (papier, giraal of elektronisch) vertegenwoordigt nog steeds een enorme macht. En je kunt er nog steeds helemaal in geloven, er zogezegd helemaal voor gaan. Zonder dat bijgeloof zouden de financiële markten in de afgelopen jaren ook niet zo machtig, zo dominant hebben kunnen heersen over de reële economie; hedgefonds, 'private equity'-fondsen kochten met van banken geleend geld aandelen op, en maakten zich met behulp van even zo gretige aandeelhouders enorm sterk in diverse aandeelhoudersvergaderingen. Daarin eisten ze op korte termijn meer financieel rendement op straffe van bedrijfssluiting, fusie, of verkoop van de meest renderende bedrijfsonderdelen. En wat gebeurde? Complete bedrijven gingen in hun angst om. Ze werden overvallen, of ruilden het eerstgeboorterecht van hun maatschappelijke verantwoordelijkheid in voor een schotel financiële linzenmoes. Zo ontstond een jaageconomie, een opgejaagd bedrijfsleven, dat zich steeds meer richtte op al datgene wat de financiële markten eisten. Na de eerste schrik is deze geldmacht weer aan het opkrabbelen. De kracht van de speculatieve bewegingen neemt weer toe.

Ook nu bij het schrijven van deze publicatie wordt bij de achtergronden van de Griekse overheidsfinanciën zelden gesproken over de rol van speculatieve financiers. Als het al vermeld wordt, dan komt in het rijtje oplossingen de positie van deze partijen niet aan bod. De gevolgen van deze uit de hand gelopen financiële carrousel zijn groot: voor staten, voor ontwikkelingslanden, voor de ontwikkeling van de Europese Unie, voor onze pensioenen enzovoort.

Naast de al eerder genoemde snelle invoering van een FTT en van het opknippen van de grote systeembanken in minder risicovolle eenheden, zegt Myriam Van der Stichele⁷² van *somo* in een pleidooi uit 2004 (dus nog vóór de huidige crisis):

- De internationale fora die bestaan om nationale en internationale regelgeving en toezicht te versterken moeten:
 - ontwikkelingslanden in de besluitvorming gelijkwaardig betrekken,
 - duurzame ontwikkeling als hun hoofddoelstelling nemen, en
 - informatie verschaffen die het politieke en publieke debat over cruciale onderwerpen mogelijk maakt.
- Initiatieven van microkrediet en maatschappelijk verantwoord ondernemen geven de richting aan die verder moet worden uitgewerkt en verbeterd om financiële diensten ten dienste van armen en de natuur te doen opereren. Speculatieve wereldwijde kapitaalstromen moeten onmogelijk worden gemaakt en financiële investeringen (pensioenfondsen etc.) aan voorwaarden van duurzame ontwikkeling onderworpen.
- Internationale belastingontduiking (waar Nederland aanzienlijk aan bijdraagt) moet onmogelijk worden gemaakt.
- De groei en misbruiken van de financiële conglomeraten moeten zo snel mogelijk worden gestopt door een internationale samenwerking van overheden waarop parlement en burgers inzicht hebben. Internationale VN mechanismen moeten lokale banken in ontwikkelingslanden versterken (in samenwerking met IMF en Wereldbank op voorwaarde dat die niet, zoals nu, enkel aan capaciteitsversterking doen op voorwaarde dat ze de neoliberale doctrine kunnen opleggen).
- Er moeten dringend internationale afdwingbare afspraken worden gemaakt die de schuldenlast ontwikkelingslanden aan overheidsinstellingen en private banken of obligatiehouders op democratische manier verminderen.

Voor de transitie naar een solidaire en duurzame economie is uiteindelijk een heel nieuw financieel systeem noodzakelijk, waarbij niet een maximaal rendement of financiële controle centraal staat, maar een redelijke vergoeding. De verzelfstandigde financiële sector moet weer een onderdeel worden van de dienstensector; ten dienste van een duurzame samenleving.

4.10 Oorlog en vrede

In een verslag van een Expertmeeting Economie & Vrede van het Platform Duurzame en Solidaire Economie d.d. 30 september 2009 van de hand van Greetje Witte-Rang⁷³ worden drie soorten van oorlogen genoemd:

- In de eerste plaats ontwikkelingsconflicten als gevolg van schaars-te: zie bijvoorbeeld Rwanda. Die oorlogen hebben veel (niet alles) met onze mondiale orde te maken. De Wereldbank publiceerde in 2003 de analyse *Breaking the Conflict Trap* (ondertitel: *Civil War and Development Policy*, PolicyResearch Report, geschreven door o.a. Paul Collier) waarin getoond werd dat vooral grondstoffen exporterende landen gevoelig zijn voor conflicten. De oorzaak van de conflicten is ongelijke ruil.
- De tweede soort conflicten (uitkomst van het veiligstellen van en het streven naar meer rijkdom) zijn de imperiale oorlogen, zoals in Irak en Afghanistan. Die zijn gericht op het versterken/verbeteren van onze belangen in de wereld. Dat plaatst de Europese militaire ontwikkeling in een bepaald kader, namelijk van het veiligstellen van de eigen belangen.
- Als derde soort moeten daar nog aan worden toegevoegd de oorlogen die gevoerd worden niet omdat belangen veiliggesteld moeten worden, maar omdat er aan het oorlogsbedrijf zélf te verdienen valt. Het militair-economisch complex en de toegenomen kwetsbaarheid van de samenleving leveren mensen/bedrijven/instellingen op die belangen hebben bij conflicten, waarin hun producten nodig zijn, gebruikt worden, verouderd raken, waardoor dus weer nieuw onderzoek en nieuwe productie nodig is. Zij blijken in staat te zijn de politiek te overheersen, maar lijken tegelijk ongrijpbaar te zijn voor de politiek.

Het merendeel van de oorlogen in de laatste decennia kent een belangrijk element van burgeroorlog, ook al zijn er een of meer buitenlandse partijen bij betrokken. Het merendeel van de oorlogen kent ook een heel groot aantal burgerslachtoffers. Aan oorlog(shandelingen) wordt steeds vaker het element van ontwikkeling gekoppeld. Dat versterkt de militaire strategie (meer draagvlak in bezette gebieden) en dat helpt de PR van de oorlog ('we zijn hier ook om de bevolking te helpen'). De werkelijke positieve effecten zijn zowel schaars als twijfelachtig. Veel nadrukkelijker is dat oorlog en vooral burgeroorlog op

lange termijn een zeer negatieve uitwerking hebben op de ontwikkeling en op de duurzaamheid.

De vernietiging van infrastructuur (wegen, fabrieken, landbouwgrond), de milieuvervuiling (radioactiviteit en andere effecten van oorlogstuig), de vernietiging van de psyche van mensen (trauma's, scheuringen in families), grote achteruitgang van de kwaliteit van leven (gebrek aan gezondheidszorg, werkloosheid) zijn effecten die altijd optreden.

Tegenover de militarisering van het veiligheidsbegrip plaatst Kees Nieuwerth⁷⁴ het alternatief:

De Verenigde Naties, de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (ovse) en – in beginsel ook de Europese Unie – benaderden veiligheid echter vanuit een veel breder perspectief, zodat vredesopbouw, het respecteren en ontwikkelen van mensenrechten, het stimuleren van democratische processen en het rechtvaardig delen van natuurlijke hulpbronnen daarvan integraal deel uitmaakten. Een mogelijk alternatief voor deze ontwikkeling is daarom nog steeds het oorspronkelijke model van de VN, EU en de OSVE: samenwerking om gedeelde veiligheid, gedeelde verantwoordelijkheid en gedeelde hulpbronnen te ontwikkelen. Een alternatief dat niet alleen vrede op aarde, maar ook vrede met de aarde wil ontwikkelen, zoals de Wereldraad van Kerken het noemt in een onlangs gepubliceerde verklaring over rechtvaardige vrede. Daartoe is het noodzakelijk de oude stereotypen geassocieerd met de verouderde militaire en politieke blokken te overstijgen. De Europese Gemeenschap zou zichzelf opnieuw moeten uitvinden.

Wanneer alle miljarden dollars, euro's, ponden en roebels die aan oorlogen besteed zijn, aan ontwikkeling en aan duurzaamheidsprogramma's waren besteed, dan zouden die landen nu beter af zijn, en een groot deel van de wereld ook!

5 HET TRANSITIEPROCES

5.1 Inleiding

De aarde als geheel zou je bij benadering een ‘steady state’ kunnen noemen; de oppervlakte, noch de massa groeit of krimpt. Aldus de bekende auteur op dit onderwerp Herman Daly.⁷⁵ De belangrijkste verandering in recente periode is de enorme groei van een sub-systeem van de aarde, namelijk de economie in relatie tot het totale systeem: de ecosfeer. De interessante gedachte daarbij van Daly is dat naarmate de economie de schaal van de hele aarde meer benadert, des te meer het systeem zich ook zal moeten conformeren aan het fysieke gedrag van de aarde. En, zo vervolgt, Daly:

Dit gedragsmodel is een steady state – een systeem dat kwalitatieve ontwikkeling mogelijk maakt, maar geen geaggregeerde kwantitatieve groei.⁷⁶

Om deze *steady state economy* (sse) te bereiken is een enorme maatschappelijke transitie nodig. Deze transitie verwijst naar langdurige processen die de structuur van de economie en daarmee ook de cultuur en de praktijk van de economie veranderen. Eigenlijk duidt dit op een verandering van het hele maatschappelijke systeem. Over deze twee centrale ijkpunten – de sse en de transitie naar de sse gaat dit hoofdstuk.

5.2 Relatieve en absolute ontkoppeling

Er wordt veel geschreven en gediscussieerd over gedematerialiseerde groei, over groene groei en vergelijkbare concepten. Een echt duurzame situatie is zoals Daly aangeeft niet zonder ontwikkeling, maar daarvoor moet wel goed worden vastgesteld welke ontwikkeling we dan bedoelen. Hiervoor zijn de begrippen relatieve en absolute ontkoppeling van belang.⁷⁷

- i Bij relatieve ont koppeling (Jackson 2010) is er sprake van economische groei die gepaard gaat met lagere milieudruk per eenheid product. Het is voor de lange termijn onvoldoende omdat relatieve ont koppeling niet noodzakelijkerwijs bijdraagt aan een absolute vermindering van de milieubelasting.
- ii Wanneer de afname van materiaalgebruik, energie en vervuiling groter is dan de groeivoet, dan spreken we van absolute ont koppeling. In deze situatie vermindert de druk op de milieugebruiksruimte. Alleen deze groeiwijze is langdurig en dus duurzaam, sociaal en ecologisch houdbaar.

5.3 *Ecologische macro-economie*

Economische groei is onrendabel geworden; de welvaart (indien gemeten wordt met een maatstaf die ook ecologische en sociale aspecten meet; zie hoofdstuk 3) neemt niet langer toe omdat de negatieve effecten op langere termijn de positieve ver overtreffen. Klassieke economische groei kan nog wel leiden tot welvaartsstijging in ontwikkelingslanden. Rijke landen zouden ook een deel van hun middelen vrij moeten maken om de armere landen daarin bij te staan. Dat is in de theorie van Daly ook het algemene uitgangspunt namelijk:

Als we moeten stoppen met geaggregeerde groei omdat het oneconomisch is, is de vraag: hoe we omgaan met armoede in de sse? Het eenvoudige antwoord is door herverdeling – door grenzen aan de mate van toelaatbare ongelijkheid, door een minimum inkomen en een maximum inkomen.

Daly verwijst naar Nobelprijswinnaar J.R. Hicks en diens definitie van inkomen:

Het maximum bedrag dat een gemeenschap in een jaar kan consumeren en toch in staat te zijn het volgende jaar hetzelfde te produceren en te consumeren. Met andere woorden – vervolgt Daly – inkomen is het maximum dat geconsumeerd kan worden waarbij de productieve capaciteit (kapitaal) intact blijft. Iedere consumptie van kapitaal, door mensen gemaakt of natuurlijk, moet afgetrokken worden in de berekening van inkomen.

Deze definitie is duurzaam in de zin dat we dus geen aanslag mogen doen op de ecologische productieve capaciteit van de aarde.

Jackson, de auteur van ‘Welvaart Zonder Groei’ gebruikt in dit verband de term veerkracht (*resilience*). Hij licht dit toe met de stelling:

Een duurzame economie moet in staat zijn schokken die van buiten komen op te vangen en moet de innerlijke tegenstrijdigheden vermijden die in perioden van recessie chaos veroorzaken.⁷⁸ Maar, vervolgt Jackson, de eis van veerkracht zal moeten worden uitgebreid met voorwaarden die het levensonderhoud van mensen veilig stellen, die zorgen voor een rechtvaardige verdeling, die een duurzaam niveau van grondstoffenverbruik opleggen en die vitaal natuurlijk kapitaal beschermen.

Dit alles impliceert dat we een geheel nieuw instrumentarium moeten gaan ontwerpen voor ecologische investeringen. Er moeten onder andere nieuwe financieringsmodellen komen, andere opvattingen over werkgelegenheid en vrijwilligerswerk, nieuwe vormen van productie en consumptie, een herinrichting van de ruimte en nieuwe bestuursmodellen.

Een van de grote belemmeringen is de zogenaamde *TINA-mindset*. Nadal⁷⁹ noemt dat het *one-size-fits-all economic policy recipe*. Alleen door daadwerkelijk – zo veel mogelijk – in te vullen hoe een duurzame ecologische economie eruit ziet, kunnen we dit hardnekkige syndroom doorbreken.

5.4 *Het transitiedenken*

De duurzame en solidaire samenleving betekent dus het creëren van een heel nieuw economisch systeem. De overgang van het oude naar het nieuwe systeem heet een transitie. In die tijd staat ook het hele systeem letterlijk ter discussie. Transities behelzen dus systeeminnovaties. In de woorden van Sandra van der Wielen:

Het principe van de verschillende systeembenaderingen is het bestuderen van verschijnselen op basis van hun onderlinge samenhang en de wisselwerking met de omgeving. Het gaat bij systeembdenken niet om de losse onderdelen, maar juist om de relaties, om de verbinding tussen de onderdelen (subsystemen) met andere (sub)systemen en met de omgeving. Het zijn deze relaties die de betekenis geven aan de onderdelen en het geheel en daardoor vaak ook de schakel zijn bij het oplossen van een probleem.⁸⁰

Deze manier van nadenken en beleid ontwikkelen heeft in Nederland vanaf het Nationaal Milieubeleidsplan 4 (NMP4 in 2001) veel invloed gehad op diverse beleidsgebieden, aan universiteiten en onderzoeksinstellingen en bij NGO's. Waarbij overigens een van de kenmerken van deze praktijk is dat het zeker niet beperkt blijft tot een wetenschappelijke inbreng maar dat juist ook praktijkkennis een belangrijke rol speelt. Op dit moment is de sturing van transitieprocessen door de landelijke overheid tot stilstand gekomen. De achtergrond hiervan is soms de eenzijdige samenstelling van de betrokkenen bij de transitie (bijvoorbeeld de energietransitie). Maar ook afwezigheid van interesse in duurzaamheidsvraagstukken van het kabinet Rutte draagt daaraan bij. Dat neemt niet weg dat de transitiebenadering als systeeminnovatie in onze ogen onmisbaar blijft voor het bereiken van de duurzame samenleving.

5.5 *Het transitieproces*

Het transitieproces wordt meestal weergegeven in een cirkelvorm. Een cirkel die steeds herhaald wordt. Het is een continu proces waarbij de bevindingen van de ene periode gebruikt worden om de volgende cyclus verder te gaan. Deze volgorde is overigens niet vastgelegd. Ook – zo geeft Loorbach aan⁸¹ – kan het gewicht van de onderdelen per cyclus anders zijn. In de vier sub-cirkels van figuur 10 staan de belangrijkste opgaven in een transitie.

Bovenste cirkel

- Definiëring van het probleem. Waar we het hebben over de transitie naar de duurzame en solidaire samenleving is het dus van belang om het met elkaar eens te worden over de omschrijving van dit probleem.
- Over de wijze waarop we de arena – de samenstelling van de (achtergronden en de kwaliteiten) van mensen die deelnemen – inrichten waarin het debat over de transitie plaatsvindt, moet goed nagedacht worden.
- Het kost tijd en energie om de systeemwijziging naar een duurzame en solidaire economie tussen de oren van mensen te krijgen.
- Het ontwikkelen van een (integratieve en coherente) visie op de gewenste eindsituatie is voor de deelnemers een middel om vanuit nieuwe inzichten, vanuit een nieuw perspectief aan de slag te

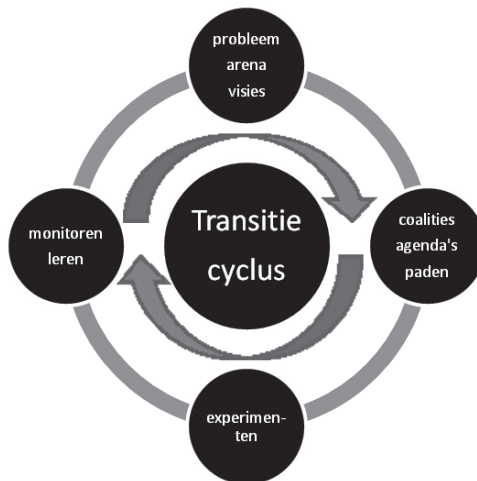
gaan. Het gaat niet om een complete blauwdruk, of een utopie, maar wel om een richtinggevende schets. Er moet, zo wordt wel gesteld, een nieuw *groot verhaal* komen. We zullen in paragraaf 5.6 hiervan een eerste en voorlopige opzet geven.

Rechtse cirkel

- De vorming van coalities van NGO's, politieke groepen, overheden, wetenschappers en ondernemers. In het groeiende transitienetwerk kunnen deeltransities ontstaan (bv. over consumptie, energie of transport) en kunnen plannen gemaakt worden voor het bereiken van kortere en langere termijn doelen.
- Transitieagenda's die de deelnemers opstellen dienen daarbij als kompas voor de voorlopers. De agenda's bevatten de punten die aan de orde dienen te komen in de transitie.
- Doordat meerdere coalities meerdere agenda's en daarop gebaseerde transitiepaden kunnen formuleren zijn er meerdere paden naar hetzelfde einddoel mogelijk.

Onderste cirkel

- Gaat over de formulering en uitvoering van transitie-experimenten. Dat kan zijn in bepaalde regio's of voor sectoren als hierboven

Figuur 10: Transitiecyclus

genoemd. Bij die experimenten zullen alternatieve consumptie- en productiestructuren een belangrijke rol spelen.

- Bij deze experimenten moet niet de uitkomst van het experiment zelf leidend zijn, maar vooral de mogelijke bijdrage aan de totale transitie.

Linkse cirkel

- Het sluitstuk van de cirkel wordt gevormd door de monitoring van de transitie. Wat is er aan voortgang; wat hebben we ervan geleerd; welke nieuwe inzichten hebben we verkregen die in de volgende fase bruikbaar zijn?
- Het leerproces in transities wordt wel aangeduid met de zin: *learning-by doing and doing-by-learning*.

Ten slotte is het bij transities van belang om te beseffen dat er steeds sprake is van wat genoemd wordt een: *Multi-actor, Multi-phase & Multi-level* benadering:

- *Multi-actor*: er zijn steeds vele actoren (individueen, belanghebbenden, groepen, overheden) betrokken.
- *Multi-phase*: de ene deeltransitie of experiment kan sneller of langzamer gaan dan de andere.
- *Multi-level*: het kan gaan om macro-ontwikkelingen, maar ook om meso- of micro-ontwikkelingen.

5.6 *Wiens transitie?*

Wie is de eigenaar van de transitie naar een duurzame en solidaire economie; wie geeft de richting aan; waar en door wie worden besluiten genomen? We beperken ons om te beginnen tot Nederland. We willen het debat over een transitie naar die eerlijke economie voeren. We voelen ons verantwoordelijk om daaraan een bijdrage te leveren en anderen uit te dagen daaraan mee te doen. Deze transitie gaat alle maatschappelijke sectoren aan: overheden, ondernemingen, onderwijs en wetenschap, vakorganisaties, andere ngo's. Het is een terrein waarbij sprake moet zijn van een grote mate van interactiviteit. Het debat zal ook transparant moeten zijn en democratisch. Over die rollen en verantwoordelijkheden in de transitie zal in het volgende hoofdstuk uitgeweid worden.

5.7 *De structurering van het probleem en het begin van een visie*

Om te komen tot een goede probleemomschrijving hebben we in een eerder document al eens een overzicht gegeven van noodzakelijke institutionele stappen naar een duurzame en solidaire economie.⁸²

Het realiseren van een duurzame en solidaire economie vereist het terugbrengen (en vervolgens op dat niveau houden) van de economische activiteit binnen de veilige en duurzame grenzen (de 'milieu-gebruiksruimte') en het streven naar een eerlijke verdeling van de toegang tot die ruimte en de resultaten van die economische activiteit. Dat vraagt allereerst om greep krijgen op groei, of, preciezer, op de materiële component daarbinnen (de stofstromen: grondstoffen, vuil, afval) en op het ruimtebeslag dat groei vaak vergt. Daarnaast is herverdeling van de toegang tot hulpbronnen en inkomen nodig, en een bestaanszekerheid garanderend systeem. Dat alles moet uiteindelijk op internationaal (zelfs mondiaal) niveau worden gerealiseerd, wil duurzame en solidaire economie niet neerkomen op dweilen met open kranen. Wat betekent dit alles concreet? Hieronder volgt een aantal noodzakelijke stappen in een drietal richtingen.⁸³

a. Naar duurzame welvaart en ecologisch inpasbare economische groei
Allereerst gaat het er om dat via regulering heldere en afdwingbare kaders worden gesteld aan de productie: (i) maxima inzake milieubelasting; (ii) gecertificeerde procesnormen; (iii) quota voor de winning van grondstoffen; (iv) zonering bij gebruik en belasting van ruimte en ecosystemen; (v) faire, gefaseerde betrokkenheid van ontwikkelingslanden bij doelstellingen inzake mondiale milieuproblemen.

Daarnaast moet op economische processen kunnen worden ingewerkt zodat sociale en milieukosten in de productprijzen tot gelding komen, bijvoorbeeld via: (i) verwijdering van onduurzame en onrechtvaardige subsidies; (ii) heffingen, statiegeldsystemen, etc.; (iii) een 'groener' belastingstelsel.

Verder zijn ook duurzamer consumptiepatronen nodig, en dat vergt andere levensstijlen voor de rijkere segmenten in samenlevingen in Noord en Zuid: bijvoorbeeld lager energie en waterverbruik en minder vleesconsumptie. Dit vraagt niet alleen om andere prijzen maar ook om een cultuuromslag, en om maatschappelijke stimulering van schoner en zuiniger productiemethoden en producten, en van recycling.

Dit betekent een mate van ingrijpen in 'de markt' of 'het markt-mechanisme' die vraagt om een op duurzaamheid en solidariteit gerichte en effectieve nationale overheid maar ook om overeenkomsten en afspraken, op regionaal (EU) en – waar nodig – mondiaal niveau. Een tweede argument voor internationale coördinatie is de begrijpelijke roep uit het bedrijfsleven om een *level playing field*.

b. Naar rechtvaardiger internationale verhoudingen

Afspraken over internationale hulp dienen niet alleen te worden gehandhaafd en nagekomen (de 0,7% ODA)⁸⁴ maar zelfs uitgebreid (voor samenwerking betreffende de grote duurzaamheidsproblemen zoals klimaat, water en voedsel; en voor een universeel bestaanszekerheid-systeem). Daarvoor kan een internationaal stelsel van inkomensbelasting nodig zijn, naast het gebruiken van andere nieuwe internationale geldbronnen zoals de eerder genoemde FTT op kapitaalstromen, het belasten van internationaal vervoer, de belasting van (CO₂-)emissierechten en andere quota genoemd onder a.

De wereld-inkomensverdeling *moet* rechtvaardiger worden:

Er zal geen ecologie zijn zonder rechtvaardigheid; er zal geen rechtvaardigheid zijn zonder ecologie. (Wolfgang Sachs)

Dat vraagt, naast directe inkomensoverdrachten voor noodsituaties en om stelsels van sociale zekerheid op te bouwen en te onderhouden, ook om kwijting van schulden, en een nieuw financieel stelsel dat het landen mogelijk maakt om in tijden van nood te trekken op nieuwe wereldwijde reserves.

Rechtvaardiger verhoudingen zijn pas mogelijk als er ook sprake is van een fair en groen wereldhandelsbeleid. In de Wereldhandelsorganisatie WTO dienen ook sociale en ecologische kwesties te worden geregeld – anders dienen ze vertaald te worden in andere, WTO-inperkende multilaterale verdragen. Het pad van vrijhandel dient te worden verlaten. Regelingen op het gebied van eigendomsrechten (TRIPS) dienen uit te gaan van onderschikking aan de belangen en behoeften van de armen (bijvoorbeeld op de gebieden van medicijnen en zaden). Die dienen toegang te krijgen tot wat zij nodig hebben tegen redelijke prijzen. Traditionele kennis dient beschermd te worden tegen invasies van monopolioide en anderszins machtige economische belangen.

Nieuwe overeenkomsten op het gebied van investeringen dienen evenwichtige, rechtvaardige en duurzame grensoverschrijdende be-

wegingen van kapitaal af te dwingen en een billijke toegang tot kapitaal te garanderen. Het moet armere staten mogelijk zijn om gefaseerd het proces van integratie in internationale kapitaalmarkten in te gaan. De wisselvalligheid van kapitaalbewegingen dient te worden beheerst. Internationale financiële markten en instellingen dienen te worden onderworpen aan een op duurzame en faire ontwikkeling gericht internationaal regime.

c. Naar duurzaamheids-‘governance’.

Huidige systemen van bestuur en toezicht op zowel Europees als – vooral – wereldwijd niveau voldoen niet als het gaat om het realiseren van een duurzame en solidaire economie volgens de in hoofdstuk 2 en 3 uitgezette lijnen. Dat vraagt eerder om heroriëntatie, omvorming en versterking van de Europese Unie en de Verenigde Naties dan om afbouw daarvan.

Er is wel gepleit voor *managed globalisation* maar het gaat eigenlijk om *governed globalisation*. Voor mondiale duurzaamheid betekent dit onder andere: (i) een sterke milieu-instantie binnen de VN; (ii) mandaatswijziging en verscherpt maatschappelijk toezicht op Wereldbank en IMF (naast de al voor de WTO genoemde wijzigingen); (iii) ‘democratischer’ aansturing van de economie via de VN, in plaats van in elitaire ‘industriële clubs’ zoals de G-8 of zelfs de G-20; (iv) in (meer en verderstreckende) multilaterale milieuverdragen vastgelegde rechten van toekomstige generaties (en biodiversiteit); (v) bindende en afdwingbare gedragsregimes voor internationale ondernemingen.

5.8 Transitie-experimenten: mogelijke maatregelen

Om te komen tot transitie-experimenten en agendering van de transitie is er door ons al eerder een aantal maatregelen genoemd:⁸⁵

Wij moeten stoppen met het dogmatisch beleid van blinde bevordering van economische groei. De kritiek op dat beleid neemt met de dag toe. Dat is ook niet meer dan logisch. Want het is evident dat die groei op reële grenzen stoot van natuur en milieu. Bovendien leidt dat beleid tot verslechtering van de bestaansvoorwaarden van grote aantallen mensen elders in de wereld, en van toekomstige generaties. Onze welvaart is gemiddeld genomen meer dan genoeg.

Eerlijke prijzen: wij zouden ons prijsstelsel zo moeten inrichten dat alle werkers een op zijn minst fatsoenlijk bestaan kunnen hebben. Zodat bijvoorbeeld, ouders hun kinderen niet meer de mijnen in hoeven te sturen, of vrouwen niet meer aan de vrouwenhandel overgeleverd worden. Ook milieukosten mogen nooit afgewenteld worden op de samenleving of op toekomstige generaties. Er moet een prijsbeleid gevoerd worden, prijzen kunnen niet meer 'vrij' aan de markt worden overgelaten. Onduurzame producten moeten veel duurder worden en zich vanzelf uit de markt prijzen. *De vervuiler betaalt.*

Elk land zou verplicht moeten worden een sociaal stelsel op te bouwen. Nu al zijn landen verplicht een Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling (NSSD) op te stellen. Dit behelst een lange termijn visie op ecologisch, sociaal en economisch vlak. De PRSPs (armoedebestrijding strategie) opgelegd door de Wereldbank aan vele ontwikkelingslanden, en volledig gebaseerd op een exportgerichte economie, zouden vervangen moeten worden door een dergelijke NSSD die meer voldoet aan de mogelijkheden en behoeften van een land.

Indien nodig zouden ontwikkelingslanden financiële hulp moeten ontvangen om hun economieën weer in functie van hun eigen behoeften in te kunnen richten. Het maatschappelijk middenveld in die landen moet worden gesteund om eigen politieke keuzes te maken waar de burgers voor kiezen. Er moet worden ingezet op het bevorderen van de mondiale invoering van bestaanszekerheid biedende sociale stelsels, waarbij arme landen voor de financiering daarvan een gelegitimeerd beroep mogen doen op rijke landen. Extra middelen hiervoor kunnen worden gegenereerd door mondiale belastingen zoals de Financial Transactions Tax (FTT), of de verhoging van belastingen in Nederland en andere rijke landen. Militaire uitgaven kunnen worden verlaagd en ingezet voor ontwikkelings-samenwerking.

Allerlei financiële transacties, zeker de speculatieve, kunnen worden verboden, of praktisch onmogelijk gemaakt dan wel afgeremd en ingedamd, via bijvoorbeeld de FTT. Het monopolie van de geldcreatie moet terug naar de centrale banken, om ook daarmee de monetaire sector te verkleinen en stabiel te maken.

Er moet en kan veel meer geïnvesteerd worden in het vergroenen van de economie, met name in de energiesector, maar ook via gesloten kringlopen, *cradle to cradle* systemen, zuiniger technologieën, energiebesparing, en diensteneconomie. Productnormen moeten

worden aangescherpt, niet alleen producten die schade aanbrengen aan het individu, maar ook producten die onevenredige schade aanbrengen aan de ecosystemen moeten worden verboden. De reclame industrie zou aan banden moeten worden gelegd. Door regulering, zonering en normstelling kunnen economische processen terug worden gedrongen in het hok van een duurzame milieugebruiksruimte.

Nogal wat producties moeten dichterbij gehaald worden. Dat geldt zeker voor de productie van voedsel. De voorziening daarvan moet maximaal geregionaliseerd worden dus in de eigen regio voortgebracht. Dat maakt de keten korter, maakt de productie direct zichtbaar voor de consumenten, en leidt tot besparingen op vervoer. Bovendien verkleint het de druk op ontwikkelingslanden om 'voor ons' te produceren, waardoor daar meer capaciteiten aangewend kunnen worden voor de eigen binnenlandse behoeften.

Het belastingstelsel moet hervormd worden door niet meer het gebruik van arbeid te belasten maar dat van milieugebruik. Dit zal leiden tot meer investeringen in materie- en energiearme productie en minder investeringen in automatisering daar arbeid weer betaalbaar wordt. Dit zal vele banen opleveren. En zal ook kunnen leiden tot meer zorgarbeid. Er kan tevens gewerkt worden aan een herverdeling van de inkomens, nationaal en mondiaal, door hogere inkomens zwaarder te belasten. Bij goedkopere arbeid zal het weer aantrekkelijker worden kapotte goederen te repareren, in plaats van te vervangen. Allerlei voorzieningen kunnen ook weer collectief gemaakt worden. Daardoor zal het mechanisme van *keeping up with the Jones* en dus het belang van statusgoederen sterk afnemen.

Het principe van 'economie van het genoeg' kan leidend gemaakt worden in zowel de private als de collectieve consumpties. Bijvoorbeeld kan er een quotering worden doorgevoerd waarbij mensen van bepaalde schaarse consumptieartikelen slechts een vastgestelde hoeveelheid kunnen gebruiken. Eenzelfde beleid kan ontwikkeld worden voor nationale economieën.

Er zijn diverse nieuwe maatstaven beschikbaar die als het gaat om de beoordeling van de economische toestand beter zijn dan, of op zijn minst aanvullend ten opzichte van de BBP maatstaf. Het gebruik van deze alternatieve maatstaven vergemakkelijkt het voeren van een economisch beleid waarin waarden van duurzaamheid, verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit leidend zijn.

6 URGENTE VERANDERINGEN, INSTITUTIES EN ACTOREN

6.1 *Inleiding*

We willen de transitie naar een duurzame en solidaire economie op gang brengen. Zoals we hierboven schreven gaat dat via vele actoren, in verschillende tempi en op uiteenlopende niveaus. De langdurige processen die bij transities horen, nemen niet de urgentie en de kansen weg nu al flinke stappen te zetten. In artikelen en discussies wordt wel de term ‘laaghangend fruit’ gebruikt; makkelijk te plukken resultaten. Dat neemt niet weg dat er ook al op korte termijn maatregelen nodig zijn omdat doorgaan in dezelfde richting lange termijn oplossingen alleen maar moeilijker en kostbaarder maakt.

6.2 *Het bestaat al en is reeds op gang*

Als we alles op een rij zetten dat er aan toepassingen is en verder ontwikkeld wordt, dan hebben we het over elementen van een maatschappelijke transitie. Allemaal zaken die technisch en sociaal gerealiseerd zijn en toegepast worden.

In de *energiesfeer*: wind, water, zon, geothermisch (aardwarmte), verantwoorde biogas en -ethanol, *smart grids* (ingericht op terugleveren aan het net), toepassing warmtekrachtkoppelingen voor kleinschalig gebruik. Naast energiebronnen en toepassingen wordt in de sfeer van isolatie grote voortgang geboekt. Nieuwe gebouwen zijn in toenemende mate energieneutraal. We wachten nog op een regering die lange termijn beleid uitzet voor isolatie op de particuliere woningmarkt. Er is voortgang in de sfeer van steeds beter en energiezuinig openbaar vervoer. Dat geldt ook voor particulier vervoer. Wel is er in deze sector sprake van een *reboundeffect* (ik rij zuinig dus hoef ik niet zo op te letten).

In de sfeer van *landbouw en voedsel* is er een veelheid aan vrolijke en creatieve ideeën en uitvoeringstrajecten. Dit gaat van steeds meer stadslandbouw met gebruikmaking van horizontale (daken) en verticale (muren), met buurtmoestuinen, nieuwe visvijvers, *guerrilla-agriculture* (het in bezit nemen en exploiteren van braak land in de stad). In het algemeen de toename van biologische land- en tuinbouw en permacultuur; initiatieven voor meer lokaal voedsel (geenodeloos transport van voedsel over de wereld) en voor voedsel van het seizoen (minder energievragend), maar ook energie neutrale kas-sen. Veel wordt ook gewerkt aan de verkorting en aan het transparanter maken van de voedselketens. Ook de activiteiten van de *transition towns*⁸⁶ (TT) leiden tot veel lokale initiatieven.

Grote en kleine bedrijven zien de urgentie voor duurzaam produceren. Een mooi voorbeeld is La Place,⁸⁷ de voedsel- en restaurantketen van v&d. Zij geven aan te werken aan: Duurzaam, Biologisch, 100% Natuurlijk, Regionaal, Vegetarisch en Caloriebewust. Bij herhaling wordt door vertegenwoordigers van het bedrijfsleven gepleit voor meer overheidssturing in de ontwikkeling van duurzaamheid. Er zijn pleidooien voor meer regie van rijksoverheid, provincie en gemeente.⁸⁸ Bedrijven van uiteenlopende schaal zijn ook bezig met allerlei onderzoek en toepassingen naar duurzame producten en duurzaam produceren. Met name het toepassen van *cradle-to-cradle* (c2c) is aan een snelle opmars bezig. Ook c2c houdt het risico van *rebound* in. Het valt te duiden als een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde voor duurzaamheid. Bedrijven zijn ook op zoek naar nieuwe 'verdienmodellen' en nieuwe financieringsmodellen om niet, of veel minder afhankelijk te zijn van het streven naar winstmaximalisatie.

In de *sociale sfeer* noemden we al de *Transition Towns*. Deze initiatieven kennen een belangrijke sociale component. Door de gezamenlijke regionale (wijkgerichte) aanpak wordt een bijdrage geleverd aan sociale cohesie, nieuwe sociale samenhang op wijkniveau. Verder is in het verlengde van de *slowfood*-beweging nu ook een *slowcity*-beweging op gang gekomen. Met een nieuwe kijk op onder andere stedelijke infrastructuur, wonen, gastvrijheid, gemeenschapszin, regionaal voedsel wordt een ondersteuning gegeven op de weg naar een duurzame transitie. En sinds decennia zijn er de vele initiatieven gericht op andersglobalisering, armoedebestrijding in ontwik-

kelingslanden, eerlijke handel, duurzaam en solidair bankieren beleggen, complemetaire geldsystemen (als de LETS), gendergelijkheid, vakbondsrechten, mensenrechten en democratisering.

Er zijn nog veel meer onderdelen te noemen waarin creatieve en vrolijke duurzaamheid en solidariteit inhoud gegeven wordt.⁸⁹ Soms lijkt het erop alsof er nog maar weinig nodig is om de schaal te doen omslaan naar een echte duurzaamheid. Maar er zijn ook hardnekkige tradities, regels en wetten en uitgesproken tegenstanders van duurzaamheid en een eerlijke wereldeconomie.

6.3 *Urgenties, transitiepaden en actoren*

Lester Brown schreef een overzichtelijk en belangrijk boek: *Plan B 4.0; Mobilizing to Save Civilization*.⁹⁰ In dit boek formuleert hij de twee belangrijkste urgenties van dit moment: bevolkingsdruk en de gevolgen voor land en water en de klimaatverandering; en de energietransitie. Deze twee urgenties worden omgezet in zoals Brown stelt: vier onderling afhankelijke Plan B doelen:

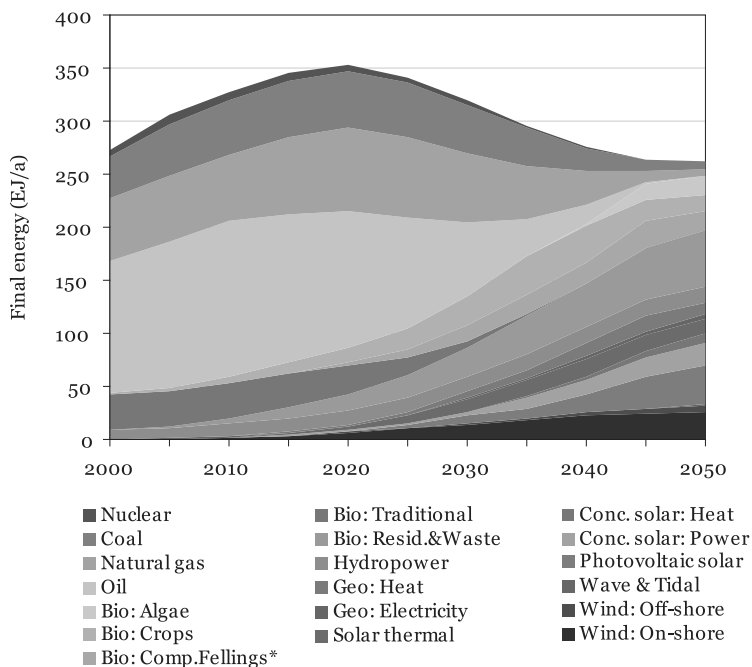
- Stabiliseer het klimaat;
- Stabiliseer de bevolking;
- Roei de armoede uit; en
- Herstel de natuurwaarden die nodig zijn om onze economie in stand te houden.

Bevolking is een moeilijk en belast onderwerp. In paragraaf 4.6 schreven we al dat er met relatief weinig controversiële middelen (zoals voorlichting) wel beleid valt te ontwikkelen op dit terrein. Er moet noodzakelijk nieuw debat op dit terrein worden aangezwengeld; nationaal en internationaal. De samenhang met armoede is duidelijk: minder armoede draagt bij aan lagere geboortecijfers; maar ook: minder bevolkingsdruk helpt in het bestrijden van armoede.

De acties om te komen tot stabilisering van het klimaat en de bijbehorende energietransitie leiden internationaal nog niet tot voldoende actie. Er worden op internationale conferenties steeds stapjes gezet zonder een echte doorbraak te bereiken. We hebben de hoop dat het Duitse besluit (mei 2011) te stoppen met kernenergie en over te gaan tot duurzame energie ook in andere landen, waaronder Nederland, tot doorbraken kan leiden. Dat 100% duurzaam mogelijk is

werd begin 2011 nog eens duidelijk gemaakt in het rapport van WWF, Ecofys en OMA.⁹¹ Figuur 11 is uit dit rapport.

Ook het behoud en herstel van natuurwaarden, van de veerkracht van de aarde, kan nog heel wat extra actie gebruiken. Het kabinet Rutte doet er voorlopig veel aan om de bereikte vooruitgang in het afgelopen decennium weer ongedaan te maken.

Figuur 11: Overall energy supply in THE Energy Report
Bron WWF: The energy report, 100% renewable energy by 2050

Nederland

Er zijn in Nederland al *meerdere transitities gaande*. Sommige zijn formele door de (rijks)overheid in gang gezette transitities, zoals de energietransitie, de landbouwtransitie, maar ook transitities in de zorg en de gezondheidszorg. Daarnaast zijn er regionale transitities zoals in Zeeland⁹² en verder te vinden op de site: <http://www.regionaletransitie.nl/index.php>. We schreven in paragraaf 5.3 dat de leidende rol van de rijksoverheid bij deze transitities tot stilstand is

gekomen. Ook zijn concrete resultaten nog moeilijk aan te wijzen. Dat neemt niet weg dat er legio kansen zijn om met initiatieven van onderop verder te gaan. Dat betekent een situatie met vele initiatieven, met veel chaos, maar ook met vele ontdekkingen, veel creativiteit, veel betrokkenheid van mensen, van NGO's, van bedrijven en van lokale overheden. Wanneer we dit per verantwoordelijke actor nader invullen laat dat het volgende beeld zien.

Overheid. We moeten deze onderscheiden in: landelijk, regionaal en plaatselijk (daarnaast zijn er internationale en supranationale overheden die we hier kortheidshalve buiten beschouwing laten). We schreven al, voorlopig valt van de rijksoverheid weinig te verwachten. Er is geen visie. Voor het ontwikkelen van een transitie is het durven spreken over een toekomstvisie een eerste vereiste. Ook leiderschap, een belangrijke voorwaarde voor in gang zetten van transities, is niet aanwezig. Regionaal zijn er meer kansen omdat de kramp van gedoog- en regeerakkoord er niet speelt. Lokale transities bieden grote kansen. Uiteraard moet hierbij opnieuw de *Transition Towns* beweging genoemd worden. Daarnaast zijn er vanuit programma's voor plattelandontwikkeling veel initiatieven. Verkorting van de voedselketen, stad-land-relaties en andere vervoerssystemen zijn voorbeelden van andere transitiepaden en transitithema's.

Burgers en burgerinitiatieven kunnen zorgen voor de noodzakelijke inspiratie, voor de noodzakelijke ambitie en menskracht. De burger weet de lokale overheid te vinden en omgekeerd. Dergelijke initiatieven vormen ook een belangrijke aanvulling op de formeel democratische processen. Gezamenlijk een toekomstvisie ontwikkelen is op gemeentelijk niveau een veel voorkomend proces geworden waarbij er altijd een plaats voor burgers en burgerinitiatieven ingeruimd wordt.

Het maatschappelijk middenveld en NGO's – vooral die op het terrein van milieu, natuur, ontwikkelingssamenwerking en vakbonden – kunnen een belangrijke rol vervullen in het op gang brengen en houden van transities en in het organiseren van een maatschappelijke dialoog. NGO's kunnen zorgen voor de ontwikkeling van een maatschappelijke (tegen)macht die in staat is om ook de landelijke overheid in beweging te brengen. In de Alliantie voor een *Fair & Green Deal*, waar de auteurs in samenwerken, werken een vijftigtal

organisaties samen, deels landelijk en deels meer lokaal gericht. Zij vonden elkaar in de noodzaak voor een nieuwe duurzame en solidaire economie. Toch kan de bundeling van krachten en het opzetten van een grote landelijke dialoog nog wel extra impulsen gebruiken. In Vlaanderen is Peter Tom Jones een actief ijveraar voor zo een transitienetwerk voor het maatschappelijk middenveld. Uit een artikel⁹³ hierover:

Vanuit deze bekommernissen (met de politieke wereld jh/lk) werd in het voorjaar van 2010 werk gemaakt van de oprichting van het Vlaamse 'transitienetwerk van het middenveld'. Het netwerk streeft een evenwicht na tussen zwaarwichtige figuren uit het klassieke middenveld, autonome systeemdenkers en spilfiguren uit de culturele sector. Democratische legitimiteit en de mogelijkheid om outside the box te denken worden zo gegarandeerd. In dit netwerk zitten ook mensen die verbindingen weten te leggen met dat deel van de bedrijfswereeld dat mvo ernstig neemt. Het cement tussen de deelnemers is dat ze allen pleiten voor een sociaal rechtvaardige overgang naar een ecologisch duurzame samenleving in een mondiaal perspectief. Het netwerk ziet voor zichzelf vier centrale functies:

- het ontwikkelen van een gedeeld en samenhangend toekomstbeeld ('rechtvaardige duurzaamheid')
- leren van elkaar
- het werken aan een groter draagvlak voor een rechtvaardige transitie
- het beïnvloeden van beleidsprocessen van overheden en bedrijven, en zeker ook van bestaande transitieprocessen.

Wij onderschrijven de stelling van Peter Tom Jones over het grote belang van het maatschappelijk middenveld.

Bedrijven kunnen en moeten bij transities een belangrijke rol spelen. In transitiearena's horen bedrijven een plaats te hebben. Het moeten wel bedrijven zijn die maatschappelijk verantwoord ondernemen (zoals ook Jones hierboven stelt). Zij zullen ook de bereidheid moeten hebben om verregaande keuzes onder ogen te zien, bijvoorbeeld de noodzaak van absolute ontkoppeling. Dat ook in geval die keuzes inhouden dat zij moeten afzien van voortdurende groei van hun producties en afzet, en van maximalisatie van hun winsten. En er moet sprake zijn van evenwichtigheid. De energietransitie is naar verluid op een dood spoor gekomen door de dominantie van Shell. Dat illustreert eens te meer de noodzaak dat bedrijven van dragers

van het probleem worden tot echte dragers van de transitie; zonder daarin echter de dominante rol te willen spelen; transities zijn immers maatschappelijke processen en geen ondernemingsplanning.

7 VERANDERINGSMODELLEN EN DRAAGVLAK

7.1 Veranderingsmodellen

Veranderingen van de maatschappelijke structuur – zeker als het de kern van de maatschappij raakt – zijn uitermate moeilijk. Het gaat om een combinatie van een drietal factoren.

- 1 Met de groeiende groep mensen die gemotiveerd en actief werken aan duurzaamheid doorgaan met initiatieven en werken aan verbreding en verspreiding. Paul van Seters, hoogleraar globalisering en duurzame ontwikkeling schrijft:⁹⁴

“... legioen van vele duizenden initiatieven die zelf weer dragers zijn van een nieuwe sociale beweging, de duurzaamheidsbeweging.”
- 2 Deze groeiende beweging is een uitdrukking van het feit dat steeds meer mensen overtuigd zijn van de urgentie om op de terreinen van duurzaamheid en solidariteit snel en tot grote structurele veranderingen te komen.
- 3 Een *window of opportunity*, waarvoor de Nederlandse vertaling het best kan luiden: *een gouden kans* nodig om tot een doorbraak te komen. Voorbeelden zijn de verschillende ziekteplagen in de bio-industrie die geleid hebben tot een (kleine) doorbraak voor biologisch vlees, en vegetarisme.

Een veranderingsmodel naar duurzaamheid is een complex verhaal. Er zijn vele ‘wegen naar Rome’. En er zijn ook vele middelen om op die weg te geraken.

- Lester Brown noemt drie modellen voor sociale verandering:
- Het Pearl Harbor model, waarbij een dramatische gebeurtenis ons denken en gedrag fundamenteel verandert. Het zwakke van dit model is – schrijft Brown – dat wachten op een catastrofe om ons gedrag te veranderen te laat zou kunnen zijn
- Het Berlijnse Muur model verwijst naar de plotselinge val van de muur in 1989. Er zijn van die kantelpunten te geven over bijvoor-

beeld weerstand tegen roken. Wanneer het kantelt komt er een snelle, maar vaak onvoorspelbare verandering.

- Het sandwich model. Brown noemt dit het meest aantrekkelijke model voor sociale verandering. De ideale situatie is dan als een groeiende beweging van onderop samenkomt met een ‘national leadership’ dat dezelfde verandering nastreeft.

We zien van elk van de drie modellen van Brown recente voorbeelden. De catastrofe rond de kerncentrale in het Japanse Fukushima laat zien dat het denken over kernenergie bij overheden (behalve de Nederlandse) en bij burgers tot een omslag in het denken leidt. De huidige economische crisis – vanaf de val van Lehman Brothers in 2008 – kantelt het denken over het neoliberale systeem (hoewel de uitkomst nog onvoorspelbaar is).

Wat het sandwichmodel betreft: we zien een groeiende beweging van onderop, maar wachten nog op *national leadership*. Wat ons betreft dus reden om ervoor te zorgen dat de beweging van onderop sterker wordt en tegelijkertijd in gesprek te blijven met de politieke elite.

Een tweede veranderingsmodel gaat uit van de complexe maatschappelijke attitudes en gedragingen en de manier waarop deze in de loop van de tijd kunnen veranderen. Het gaat immers niet om een plotseling doorbrekend inzicht bij een groot deel van de bevolking, maar om een samenhangend proces om (aspecten van) duurzaamheid aantrekkelijk te maken, aandacht te hebben voor alternatieven enz. Dit is de benadering van het zo genoemde 4 E model van het Engelse DEFRA departement.⁹⁵ Centraal hierin staan de zogenaamde 4E's: *Enable*, *Encourage*, *Exemplify* en *Engage*.

- *Enable*: ontsluiten, aantrekkelijk maken, mainstreamen van alternatieven.
- *Encourage*: bemoedigen, prikkelen (prijzen, belasting, quota).
- *Exemplify*: overheid als voorbeeld (duurzaam aanbesteden, gebiedsontwikkeling).
- *Engage*: mensen/gemeenschappen erbij betrekken, draagvlak ontwikkelen.

Het pakket maatregelen dat met deze 4 E's samen te stellen is, moet voldoende zijn om met onze gewoontes te breken en een *kick start* te bewerkstelligen. Willen we voldoende draagvlak ontwikkelen dan

is op elk van de 4 E-terreinen actie noodzakelijk. En natuurlijk een overheid met een goed plan!

7.2 *Draagvlak*

Vóór alles is een verbreding nodig van het draagvlak voor een duurzame en solidaire economie. De groep mensen die de urgentie van snelle en ingrijpende veranderingen in de economische structuur noodzakelijk acht groeit, maar in onze ogen lang niet snel genoeg.

De aspecten die bij het ontwikkelen van draagvlak een belangrijke rol spelen zijn in onze ogen:

- Complexiteit, coherentie en transparantie;
- De scheve inkomensverdeling;
- Individualisering en consumentisme;
- Veiligheid en duurzaamheid; een nieuw verhaal.

Complexiteit, coherentie en transparantie

De transitie naar een solidaire en duurzame samenleving is een complex verhaal het vraagt geheel nieuwe competenties, zoals het denken in systemen. Dus moeten we het beginsel van *al doende leren* en *al lerende doen* als belangrijk gegeven steeds meenemen. Het vraagt ook nieuwe wetenschapsopvattingen waarin meer ruimte is voor praktijkkennis.⁹⁶ Voorts is het belangrijk dat de politiek coherent is. Een samenhangend beleid gericht op duurzaamheid en solidariteit is nodig. Een projectje hier en een projectje daar mag dan goed zijn om bepaalde groepen kiezers te paaieren, de blik op de horizon wordt er niet duidelijker op. Bij het schrijven van dit verhaal besluit de Duitse coalitie plotseling kernenergie af te zweren, maar overigens geen samenhangend beleid voor duurzame energie te ontwikkelen. Dat wekt onduidelijkheid en wantrouwen in de hand. Duidelijkheid en dus ook openheid en transparantie horen tot de uitgangspunten.

De scheve inkomensverdeling

We citeerden in paragraaf 5.6 Sachs: (geparafraseerd) *zonder rechtvaardigheid zal het ook niet ecologisch zijn*. De afgelopen decennia is een steeds schever wordende inkomensverdeling te zien; zowel binnen de rijke landen als tussen rijke landen en ontwikkelingslanden. Tony Judt schreef een veel geprezen boek over de gevaarlijke weg die we zijn ingeslagen: *Ill fares the land*. Met een veelheid aan onder-

zoeksmateriaal toont hij de schadelijkheid van de steeds schever wordende inkomensverdeling aan: minder sociale mobiliteit, slechtere gezondheid, meer misdaad, meer psychische storingen enzovoort. In onderstaande tabel wordt scherp aangegeven hoe enorm de beloningsverschillen in enkele tientallen jaren zijn veranderd. Willen we draagvlak voor onze transitie dan zal de inkomensverdeling gelijkjer moeten worden; dan zullen inkomens zekerheid moeten geven op langere termijn (dus ook de pensioenen). De solidariteit zal hersteld moeten worden.

Figuur 12: Groeiende beloningsverschillen⁹⁷

Individualisering en consumentisme

Ons model van een nieuwe duurzame en solidaire samenleving gaat in tegen de heersende wind van individualisering. Ook al is die individualisering maar schijn. De Engelse socioloog Bauman geeft op overtuigende manier aan dat iedereen op zoek is naar zijn/ haar individualiteit, maar dat in die zoektocht iedereen eenzelfde soort strategie volgt en dezelfde symbolen gebruikt om anderen te overtuigen dat ze de goede keuzes maken. De titel van zijn boek: *Liquid Life*⁹⁸ geeft aan dat die zoektocht snelheid vereist. Alles verandert continu: "In de jacht naar individualiteit is er geen moment om adem te halen." Dat betekent dat gewoontes en routines geen tijd krijgen om te consolideren. Daardoor is de maatschappij als het ware vloeibaar. Het neoliberalisme is een grote propagandamachine voor dit consumentisme. We zullen daar echt paal en perk aan moeten stellen. Tegelijk moet ook de rol van de overheid in relatie tot het individu

opnieuw gedefinieerd worden. Een overheid die individuele verantwoordelijkheid belangrijker acht dan sociale samenhang is slecht bezig. De kiezer raakt op deze wijze ook vervreemd van de politiek. Het is ook hier Bauman⁹⁹ (in een ander boek) die de vinger op de gevoelige plek legt:

“Zonder sociale rechten voor iedereen zal een grote en naar alle waarschijnlijkheid groeiend aantal mensen hun politieke rechten tamelijk nutteloos vinden en niet de aandacht waard.”

Veiligheid en duurzaamheid

Veiligheid is in de beleving van mensen een steeds belangrijker thema. In zijn boek *De improvisatiemaatschappij* werkt Hans Boutellier¹⁰⁰ de these uit: ‘Achter de preoccupatie met veiligheid schuilt een groter verlangen naar sociale orde’. Hij behandelt de vraag naar sociale ordening vanuit 2 perspectieven:

“Dat van de morele coherentie en dat van de institutionele inrichting van de samenleving. ... Het morele perspectief verwijst naar de betekenis die anderen voor ons hebben, naar onze zelfopvatting, naar intuïties over het goede leven (de klassieke filosofische vraag) en over wat we als kwaad ervaren. Dit is de morele ruimte waarbinnen de sociale orde wordt gerealiseerd.”

Alleen als we onze transitie weten te vertalen en voor te stellen als een weg naar ‘het goede leven’, zullen we in staat moeten zijn om veiligheid in de morele ruimte in te ruilen voor duurzaamheid.

“We leven in een complexiteit zonder richting” betoogt Boutellier. We willen proberen die richting te formuleren in een nieuw groot verhaal. Want de onzekerheid en chaos van de transitie moet steeds wel uitzicht bieden op iets beters. Dus onze alternatieven moeten beter, goed onderbouwd en aantrekkelijk zijn – zowel voor de leidende elite als voor grootste deel van de bevolking.

Judt: “Het moet aanzienlijk beter worden ten einde de vervelende effecten van de transitie onder ogen te kunnen zien.”

Een nieuw verhaal

Er wordt vaak geschreven of gesproken over de noodzaak van een nieuw samenhangend ‘groot verhaal’. We hebben veel van de oude ideologieën aan de kant gezet en ons overgegeven aan praktische benaderingen, soms voorzien van vage aanduidingen over duurzaamheid en solidariteit. De huidige problemen zijn te groot om via een

opeenstapeling van praktische plannen op te lossen. Wanneer we ervan overtuigd zijn dat ons huidige economische systeem niet deugt, dan moeten we ook een idee hebben hoe een ander en beter systeem er in grote lijnen uitziet. Dat sluit aan bij de ideeën die daarover geformuleerd worden in de transitietheorie. Voor transities zijn ‘gedeelde opvattingen en ambities’ nodig en ‘een dominant perspectief van waaruit men naar de maatschappij kijkt’.¹⁰¹

Tegelijk scheppen we hiermee een paradox, want behalve een richtinggevend verhaal willen we ook dat de richting bij te stellen is. Geen bijstelling wat betreft de noodzakelijke doelstellingen van duurzaamheid en solidariteit, maar wel wat betreft de route die gevolgd wordt en de instrumenten.

De Belgische socioloog Mark Elchardus¹⁰² sprak recent in de Den Uyllezing over het feit dat de sociaaldemocratie haar verhaal is kwijtgeraakt. Hij vindt dat een goed verhaal de zorgen van de mensen koppelt aan een duidelijke opvatting over een betere samenleving. Hij stelt dan:

“Een goed verhaal heeft drie ingrediënten. Het raakt, ten eerste, rechtstreeks de zorgen, verzuchtingen en belangen van de mensen. Het geeft, ten tweede, aan waarom het realiseren van die belangen en verzuchtingen een stap is in de richting van een goede en rechtvaardige samenleving voor iedereen. Het verduidelijkt, ten derde, hoe die stap concreet kan/zal worden gezet.”

We hebben in het voorgaande aan elk van de drie ingrediënten aandacht besteed: We beschreven de zorgen van de mensen (met meer nadruk op duurzaamheid dan wellicht Elchardus bedoelde); de noodzaak om af te stappen van het neoliberale groeimodel. Door in ons streven nadruk te leggen op de solidaire en mondiale kant van het verhaal gaven we een richting aan voor een rechtvaardige samenleving. En, tenslotte, schetsen we steeds bij al onze kritiek en beschrijvingen van verkeerde ontwikkelingen ook alternatieven en concrete stappen die gezet kunnen worden.

Van het *legioen van de vele duizenden initiatieven* (Paul van Seters) is het Platform Duurzame en Solidaire Economie een onderdeel. In dit legioen zijn er initiatieven die zich richten op energie, op duurzame landbouw, op *cradle to cradle*, op verandering van de WTO, op de consumptieverslaving, op mondiale solidariteit, of op het belang van diversiteit en sociale cohesie als onderdeel van het streven naar duurzaamheid.

Het Platform richt zich in belangrijke mate op het onduurzame en asociale economische systeem en vindt dat het Nederlands maatschappelijke middenveld – waarin de niet gouvernementele organisaties (NGO's) – een belangrijke rol kunnen vervullen in het formuleren van een alternatief voor de huidige economische orde. Daarom formuleerden we over de hele breedte van die economie onze gedachten. We zullen met deze publicatie in de hand bij deze NGO's, bij lokale overheden, gezondheidsinstellingen, ondernemers, wetenschappers, creatieven en vakorganisaties aankloppen om samen in een *nieuw breed samenlevingsberaad* (zie bijlagen 3 en 4) aan een nieuwe economie te gaan werken.

BIJLAGEN

Bijlage 1: Petitie aan het Nederlands Parlement over de ontwikkeling van een duurzame en solidaire manier van economisch meten

Aan de leden van de Tweede Kamer
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Tilburg, 29 augustus 2006

Dames en heren,

Bij de vaststelling van nationale beleidskaders baseren regering en parlement zich in niet onbelangrijke mate op de analyses van het Centraal Plan Bureau (CPB), in het bijzonder de Macro Economische Verkenning (MEV).

Op 22 mei jl. vond in Den Haag op initiatief van De Derde Kamer een congres plaats onder de noemer *Eerlijk delen = Eerlijk meten*. Een aantal leden van uw Kamer nam hieraan deel.

Centraal stonden de ernstige tekortkomingen van het huidige stelsel van nationale rekeningen. Deze tekortkomingen bleken al diverse malen de aanzet te zijn tot het trekken van onjuiste beleidsconclusies. Met name de feitelijke economische groei wordt binnen het vigerende systeem van nationale rekeningen systematisch overschat.

Het stelsel vormt ook de analytische basis van de Macro Economische Verkenning, en van het doorrekenen van programma's en begrotingsvoorstellen van politieke partijen.

Een belangrijke constatering was dat al sinds de jaren zestig deze tekortkomingen bekend zijn. Echter, tot nu toe is aan de noodzaak van andere wijzen van beschrijven en analyseren van de economie nauwelijks gevolg gegeven.

Wel heeft de Tweede Kamer in 1995 een motie Wolffensperger aangenomen, waarin het kabinet om een voor milieukosten gecorrigeerd Nationaal Inkomen werd verzocht.

De Minister van Economische Zaken reageerde hierop in 1996 met het plan van aanpak voor een Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI). In 1997 kreeg het Instituut voor Milieuvraagstukken (IVM) van de Vrije Universiteit de opdracht om in samenwerking met het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het DNI te berekenen over het jaar 1990.

Op basis van de uitkomsten van dit onderzoek stemde de Tweede Kamer in met een vervolg traject, waarin elke vijf jaar het DNI wordt berekend.

Maar in 2004 besloot de regering dat het tijd was om het DNI wat verder van de Ministeries te plaatsen, en begrootte vervolgens geen middelen voor toekomstige DNI-berekeningen.

Inmiddels zijn meer alternatieven beschikbaar gekomen die naast ecologische ook aan sociale aspecten en aan de mondiale context van de Nederlandse economie aandacht geven.

Op het congres is voornamelijk gesproken over drie alternatieven, te weten het voornoemde DNI, de Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), en het voorstel Meta Economische Verkenningen (MEV+).

De argumentatie voor deze alternatieven is – zo menen wij – sterk. Zij zouden voor een goede beleidsafweging bovendien nog aan politieke kracht winnen indien zij in de vorm van proefversies uitgewerkt en doorgerekend zouden worden.

Wij maken u er graag op attent, dat het CBS op het bovengenoemde congres heeft aangegeven, de benodigde gegevens in principe beschikbaar te hebben zodat deze berekeningen daadwerkelijk gemaakt kunnen worden.

Tevens wijzen wij u er op, dat de Wereldbank in haar recente rapportage *Where is the wealth of nations?* aanbeveelt dat overheden via dit soort indicatoren de duurzaamheid van het economisch functioneren van hun land laten doorrekenen.

Hierbij doen wij een beroep op u om in overleg met de regering financiële middelen beschikbaar te stellen ten behoeve van de totstandkoming van deze proefversies.

Deze middelen zouden dan ter beschikking gesteld worden aan onafhankelijke onderzoekers.

Hun opdracht zou moeten zijn om vóór aanvang van de behandeling van de nationale begroting 2008 deze proefversies te ontwerpen. In hun onderzoek zouden zij dan ondersteund dienen te worden door de op dit gebied relevante nationale instellingen als het CBS, het CPB, het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), het RIVM en het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP). Daarmee zou een nieuw begin gemaakt kunnen worden met de uitvoering van de eerder vermelde wens van uw Kamer uit 1995. Bovendien zou daarmee het politieke debat verrijkt worden betreffende de koers van de economie, de verhouding economie en milieu, onze verantwoordelijkheid tegenover ontwikkelingslanden, en de inhoud en koers van het buitenlands beleid, evenals de begrotingsbehandeling.

Met vriendelijke groet,

Dr. Lou Keune (Vóór de Verandering)
p/a Universiteit van Tilburg
Postbus 90153
5000 LE Tilburg

Mede namens

Prof. Dr. Bob Goudzwaard (lid De Derde Kamer, congresvoorzitter)
Tuur Elzinga (XminY-Solidariteitsfonds)
Ir. Rob Gort (De Derde Kamer)
Drs. Christiaan Hogenhuis (OIKOS)
Jan Juffermans (De Kleine Aarde)
Frank Köhler (Milieudefensie)
Drs. Theo Ruyter (ATTAC Nederland)
Esther Somers (De Derde Kamer)
Peter van Vliet (iNSnet)

In de oorspronkelijke petitie waren een aantal bijlagen toegevoegd.
Zie: <http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=mevpetitie>

Bijlage 2: Een Comfortabele Waarheid – Verklaring van Tilburg

Heroriëntering nationale economieën

Wij, burgers van Nederland en Vlaanderen, en van Europa, roepen op tot een ingrijpende heroriëntering van onze economieën. Wij worden gemotiveerd door de snel gegroeide urgentie van wereldwijde vraagstukken als de klimaatverandering en de uitputting van de aarde, de blijvend wijdverbreide armoede en de toenemende mondiale ongelijkheid. Die urgentie dwingt ons om de noodzakelijke transitie aan de orde te stellen van alle rijkere economieën, dus ook die van Nederland en Europa. Hoe ingrijpend de omslag of trendbreuk die we voor ogen hebben ook zal zijn, deze zal geen afbreuk doen aan het welzijn. Zij behoedt ons daarentegen juist voor nog grotere problemen in de toekomst op het vlak van gezondheid en milieudegradatie, van een verder toenemende mondiale armoedekloof, en van gewapende conflicten en vluchtelingenstromen. Wij verkeren in de comfortabele positie dat de koerswijziging nu nog mogelijk is.

Fixatie op economische groei

Op 10 januari 2008 vond aan de Universiteit van Tilburg een conferentie plaats over een omslag naar een meer duurzame en solidaire economie. Daar werd de gangbare fixatie op economische groei onder kritiek gesteld. Ook werd uitgebreid gesproken over de noodzaak van andere indicatoren voor economische ontwikkeling dan het Bruto Binnenlands Product (BBP). Ruim 300 mensen kwamen naar deze Nederlands-Vlaamse conferentie. Zij waren afkomstig uit alle categorieën van de samenleving: andersglobalisten, ondernemers, economen, vakbondsvertegenwoordigers, politici, milieukundigen, boeren, onderzoekers en docenten van allerlei snit, werkers in gezondheidszorg en maatschappelijk werk ...

Ingrijpende omslag

Al deze mensen vonden elkaar op de urgentie van een ingrijpende omslag in de richting waarin de economie zich ontwikkelt. In een forumdebat gaven enkele politici en vertegenwoordigers van vakbeweging en bedrijfsleven aan de urgentie hiervan een cijfer 9, op een schaal van 1 (niet urgent) tot 10 (meest urgent). Een verlaging van het nationaal inkomen, zoals dat traditioneel wordt gemeten, werd zelfs aanvaardbaar geacht. De comfortabele constatering daarbij is dat de welvaart niet hoeft te dalen, integendeel.

Hoogtemeters

Brede steun was er op de conferentie – met name onder de aanwezige economen – voor de stelling dat we voor deze omslag andere stuurinstrumenten nodig hebben dan het BNP. Deze traditionele indicator is een snelheidsmeter van de economie en geeft slechts aan hoe hard we geld verdienen, ongeacht of dat nu nuttige producten en diensten oplevert of schade toebrengt aan mens en milieu. We hebben echter vooral hoogtemeters nodig, die aangeven hoe ver we af zijn van een duurzame en solidaire economie. Zouden wij bijvoorbeeld de Ecologische Voetafdruk als maatstaf hanteren, dan wordt zichtbaar dat het verbruik van onze landen van materialen, ruimte en fossiele brandstoffen met ongeveer tweederde zou moeten verminderen om duurzaam te zijn. Die vermindering zou bovendien binnen een afzienbare termijn van bijvoorbeeld tien jaar behaald moeten zijn, willen wij voorkomen dat over dertig à veertig jaar twee aardbollen nodig zijn om onze materiële welvaart op peil te houden.

Alternatieve meetinstrumenten

Tot onze comfortabele waarheid behoort ook dat wij nu beschikken over alternatieve meetinstrumenten die geen van allen perfect zijn, maar hun bestaansrecht hebben bewezen. Naast de al genoemde Ecologische Voetafdruk beschikken wij over de index Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI) en de Index for Sustainable Economic Welfare (ISEW). Ook zijn er indexen die het welzijn, de tevredenheid en het geluk van mensen in kaart brengen. De conferentie concludeerde dat het een goede zaak is niet geforceerd naar één enkele allesomvattende indicator te streven. Er kan zelfs winst in schuilen wanneer naast elkaar een aantal indicatoren blijft bestaan. Deze zijn aanvullend om de afstand tot echte duurzaamheid en solidariteit aan te geven.

Welvaart in het zuiden

De stelling werd gedragen dat er in de economieën van het Zuiden onmiskenbaar groei van de welvaart moet plaatsvinden teneinde miljarden armen bestaanszekerheid te kunnen garanderen. Dat zal onvermijdelijk ook een groei in verbruik van materialen en energie betekenen. Tegelijk was duidelijk dat in de economieën van het Noorden in materiële zin (dus in termen van het verbruik van materiaal, ruimte en fossiele brandstoffen) krimp moet plaatsvinden, maar dat er geen vermindering van het welzijn zou hoeven op te treden. Een wezenlijke herverdeling dringt zich op.

Gemeenschappelijk gedragen toekomstbeeld

Er is dringend behoefte aan een gemeenschappelijk gedragen toekomstbeeld, in intensiteit vergelijkbaar met bijvoorbeeld de droom van Martin Luther King en dat de gemeenschappelijke strategie tot omvorming van de bestaande, reeds rijke Noordelijke economieën zal kunnen dragen en inspireren. Een fundamentele omvorming of conversie van de samenleving is mogelijk. Dat wordt aangetoond door zowel de inzet van de Amerikaanse samenleving ten tijde van de New Deal, als door de omvorming van de Britse economie aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, die gedragen werd door de bevolking. Een breed maatschappelijk gedragen en positief gestelde oproep is nodig om de samenleving tot een koerswijziging in de richting van meer duurzaamheid en solidariteit te enthousiasmeren. Dat zal geen onrealistisch juichverhaal mogen zijn dat “met groei en technologie alles wel opgelost zal worden”. Maar het zal ook geen doemverhaal zijn dat “we terugmoeten naar de jaren 30”. Op de eeuwige vraag “Is er ruimte voor groei?” kan het antwoord alleen luiden: “Ja, maar dan wel in termen van meer duurzaamheid, meer solidariteit, meer kwaliteit van leven, en daarom ook meer menselijk geluk in Noord en Zuid.”

Speerpunten

In meer praktische zin bleek ook een eensgezindheid te bestaan over de eerste stappen die te nemen zijn. Die groeiende consensus kan in de volgende speerpunten worden samengevat.

a) Een sociaal-cultureel speerpunt

De bevolking dient er langs diverse wegen (media, politiek, onderwijs) op te worden voorbereid dat de onafgebroken sinterklaasavond van een doorgroeiende materiële consumptie per hoofd van de bevolking en alsmaar uitdijen van de fysieke investeringen voorbij is.

b) Een structureel speerpunt

Voor de noodzakelijke matiging van het materiële verbruik door bedrijven en gezinnen zullen beperkingen van de personele en bedrijfsinkomens onontbeerlijk zijn. De hierdoor ontstane financiële ruimte wordt primair benut voor:

- de versterking van de investeringen in milieubehoud en in besparingen van menselijke en natuurlijke hulpbronnen;
- de mondiale herverdeling van de welvaart en daarmee ook de ontwikkeling en de instandhouding van het sociale en ecologische ‘kapitaal’ van de samenleving;

- het afbouwen van investeringen en consumptie- en productiepatronen die niet duurzaam zijn.

Tegelijkertijd zal ruimte ontstaan voor meer vrije tijd én voor meer werkgelegenheid gericht op het ontwikkelen en in stand houden van duurzame en solidaire productie en consumptie, op zorg en op culturele ontplooiing.

c) Een institutioneel speerpunt

Een op duurzaamheid en solidariteit gericht permanent overlegorgaan tussen de belangrijkste maatschappelijke actoren is nodig – bij voorkeur naar Belgisch/Vlaams model. Dit kan mogelijk starten vanuit een Breed Maatschappelijk Beraad, en kan de omvorming van de economie begeleiden en zo nodig ook zelf ter hand nemen.

d) Een inkomensmatigend speerpunt

Via overleg, en zo nodig regulering, wordt naar een maximering van het netto inkomen gestreefd.

e) Een fiscaal speerpunt

Het belastingstelsel wordt omgevormd zodat duurzame energievormen en milieubesparingen er direct baat bij hebben, en mens- en milieubelastende en energieverstovende vormen van productie en consumptie sterker worden belast en arbeid minder. Deze belastinghervorming stimuleert de maatschappij meer te investeren in mensvriendelijke en milieuefficiënte technologie en levert daardoor extra banen op.

f) Een productnormerend speerpunt

De overheden gaan alomvattende productnormen ontwikkelen waarin aan gezondheidsaspecten aandacht wordt gegeven, maar ook de efficiëntie van het gebruik van menselijke en natuurlijke hulpbronnen wordt gemaximaliseerd.

Wij pleiten voor een radicale omslag van onze economieën, een omslag die op betrekkelijk korte termijn diep zal ingrijpen in de omvang van en de wijze waarop wij produceren, handel drijven, geld creëren en consumeren. Dat kan slechts als die omslag gedragen wordt door een brede alliantie van maatschappelijke krachten. Wij nodigen iedereen, en zeker de politiek, de vakbeweging, het bedrijfsleven, de wetenschap en de sociale bewegingen uit om aan die alliantie deel te nemen, en verantwoordelijkheid te nemen voor de overgang naar een waarlijk duurzame en solidaire economie.

Tilburg/Brussel, maart 2008

De initiatiefnemers

Bob Goudzwaard, emeritus hoogleraar Vrije Universiteit Amsterdam

Leida Rijnhout, coördinator Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling

Lou Keune, onderzoeker Universiteit van Tilburg,

netwerk Vóór de Verandering

Jan Juffermans, De Kleine Aarde

Esther Somers, theologe, voormalig lid De Derde Kamer

Christiaan Hogenhuis, oikos

Bart de Boer, milieueconoom

Kees Hudig, Globalinfo

Marjolein van de Water, woordvoerder XminY Solidariteitsfonds

Rob Gort, ondernemer, voormalig lid De Derde Kamer

Peter van Vliet, voorzitter stichting iNSnet

Bijlage 3: Het Appél van Antwerpen

De *Verklaring van Tilburg* – over de noodzakelijke omvorming van onze economie in de richting van meer duurzaamheid en solidariteit – is actueler dan ooit te voren en ondervindt dan ook veel weerklank.

In januari 2009 werd een vervolgconferentie gehouden in Antwerpen en ter voorbereiding daarvan expertmeetings. Op deze bijeenkomsten werd een keur aan waardevolle aanvullingen en suggesties gegeven. Op die basis komen wij nu tot een drievoudig Appél op beleid en samenleving. Een appél dat is toegespitst op de economische crisis waarin we nu verkeren.

Er is meer dan één crisis

Elke economische crisis kenmerkt zich door een bestedingsuitval, en deze vormt daar geen uitzondering op: het niveau van consumptie en investeringen valt terug. Het is dan ook geen wonder dat nu een sterke druk is ontstaan om zo snel mogelijk weer de bestaande consumptiepatronen in de economie te herstellen door onder andere een massieve steunverlening aan de industrie. Om verschillende redenen is dit echter een rampzalige koers.

In de *eerste* plaats omdat ze een gebrek aan bereidheid laat zien om serieus lessen te trekken uit het verleden. Er is meer aan de hand dan een financieel-economische crisis. Gelijktijdig daarmee ontwikkelen zich een energiecrisis, een voedselcrisis, een klimaatcrisis, een expansie van armoede en sociale ongelijkheid en een explosie van tegenstellingen, gewapende conflicten en oorlogsdreigingen.

Momenten van financieel-economische crises zijn altijd ook momenten van fundamentele keuzes! Ook in en na de grote crisis van de jaren dertig zochten landen een uitweg uit de bestedingskrapte. In de Verenigde Staten, onder president Roosevelt, mondde dat uit in de New Deal – hulp aan kleinere zelfstandigen en een herstel van de consumptie voor de brede massa; terwijl in Duitsland de bestedingsuitval werd bestreden door de bouw van rijkswegen en een grootscheepse militarisering. In Groot Brittannië voerde het, vooral vlak na WO II, tot de opbouw van een sociale verzorgingsstaat (Keynes/Beveridge). Dat waren allemaal keuzes met verreikende gevolgen! Een fundamentele bezinning is nodig over welke keuzes mogelijk en nodig zijn, in plaats van automatisch de weg van nog meer milieuverwoestende en ongelijkheid bevorderende materiële consumptie in te slaan. Wij bepleiten keuzes gericht op een duurzame, solidaire en vreedzame samenleving.

Dit is ons eerste appél: de noodzaak van een nieuw en breed samenlevingsberaad, dat direct aanhaakt bij de crises van nu en waarin naast de sociale

partners ook milieu-, vredes- en ontwikkelingsorganisaties, vrouwen, jongeren, wetenschappers en migranten participeren.

In de *tweede* plaats verkeren we nu ook in een sterk veranderde internationale en wereldwijde context, die ons evenzeer verplicht tot nieuwe keuzes. Vaak worden de eisen van wereldwijde gerechtigheid en van het behoud van natuur en milieu tegenover elkaar gesteld en tegen elkaar uitgespeeld. Maar juist nu komen ze meer dan ooit samen. Mondiale bestedingsimpulsen moeten prioriteit geven aan versterking van de inkomens van de armsten. Dat kan geschieden, onder meer, door schuldkijschelding, al dan niet via een specifiek op schulddelging van de armste landen gerichte emissie van Speciale Trekkingsrechten door het IMF, door af te zien van een eenzijdige nadruk op exportgeleide ontwikkeling, en door mondiale instellingen die wereldwijd en op korte termijn bestaanszekerheid garanderen.

Een dergelijk solidaire bestedingsimpuls kan ook bijdragen aan een dringend noodzakelijke herverdeling van het wereldinkomen. Zij kan bovendien uitstekend samengaan met een bewuste en doelgerichte verlegging van de bestedingspatronen in de rijkere landen. Deze zou vooral in de richting moeten gaan van minder materiële en energievergende consumptie en ten faveure van investeringen die op het onderhoud en de groei van het sociale, humane en natuurlijke samenlevingskapitaal zijn gericht.

En tenslotte zou daarmee een aanzet gegeven kunnen worden tot radicalere hervormingen van het financieel stelsel zoals voorgesteld door onder anderen Stiglitz en ATTAC.

Dat is ons tweede appèl: zonder verder uitstel moet nu een begin worden gemaakt met het ontwikkelen en toetsen van het bestaand beleidsinstrumentarium en het ontwikkelen van nieuwe instrumenten.

Deze moeten ten aanzien van een reeks van speerpunten – fiscaal, monetair, openbare bestedingen – de noodzakelijke koerswending naar een meer duurzame en solidaire economie ondersteunen, uitwerken en begeleiden. Dat alles zou in de vorm gegoten moeten worden van een urgentieprogramma dat uitdrukking is van een strategie om op korte en lange termijn antwoorden te geven op de financieel-economische, ecologische en sociale crises van vandaag. 1)

Ten slotte is er een tot op heden in de discussie nogal verwaarloosd aspect: dat van de herziening van onze bestaande economische orde. Die zou allereerst gericht moeten zijn op een fundamentele herziening van het internationale geldstelsel, dat een overmaat van vrijheid aan kredietschepping en specula-

tieve hoogstandjes aan particuliere banken heeft gegund hetgeen een van de voornaamste oorzaken van de huidige crisis is. Stringente vormen van regulering van de banksector, met inbegrip van in te stellen maxima voor de jaarlijkse kredietgroei in verhouding tot de reële groei van de economie zullen nodig zijn.

Ook zullen duurzame en wettelijk opgelegde criteria moeten worden ingesteld voor financiële producten.

Zeker zo belangrijk is ook een structuurverandering ten aanzien van de gerichtheid van de technologische ontwikkeling. We zullen af moeten van de wrange vanzelfsprekendheid waarmee de voornaamste potenties van de technologische groei en innovaties stelselmatig en vrijwel uitsluitend worden ingezet om de productiviteit per werkende in de marktsector te vergroten.

Dat heeft onder andere tot gevolg dat zelfs een geringe verflauwing van de particuliere bestedingen ons in een situatie van dreigende werkloosheid stort. De technologie hoort van die eenzijdige dienstbaarheid te worden verlost om allereerst voor ecologisch behoud en de groei in de richting van meer duurzaamheid te worden ingezet.

Dat is ons derde appèl: een beleidsinzet op het nationale, Europese en mondiale vlak waarbij een aanbod tot absolute terughoudendheid ten aanzien van de materiële consumptiegroei gepaard gaat met gedurfde plannen voor een hernieuwde technologische inzet ten bate van zowel de solidariteit als de duurzaamheid in deze wereld. Dit mede ter voorbereiding van de noodzakelijke herziening van de Lissabon-akkoorden en de naderende klimaattop in Kopenhagen.

Tilburg/Brussel, 26 februari 2009

Namens het Platform Duurzame en Solidaire Economie

Prof. dr. Bob Goudzwaard, emeritus hoogleraar Vrije Universiteit Amsterdam

Drs. Leida Rijnhout, Coördinator Vlaams Overleg Duurzaam Ontwikkeling

Dr. Lou Keune, Onderzoeker Universiteit van Tilburg

Bijlage 4: Een Fair & Green Deal

Voor een duurzame en solidaire weg uit de crises

Het voorstel *Een Fair & Green Deal* is het resultaat van drie bijeenkomsten in 2009, die werden georganiseerd door het Platform Duurzame en Solidaire Economie in samenwerking met (personen uit) vele andere organisaties en netwerken. Voor meer informatie: www.platformdse.org

Voor een duurzame en solidaire weg uit de crises

De verschillende wereldwijde crises die we momenteel beleven, hangen nauw samen met de manier waarop onze economie is ingericht. De economische crisis biedt ons de kans om de broodnodige koerswijziging richting een andere economie in gang te zetten. Er zijn vele aantrekkelijke ideeën om die koerswijziging vorm te geven. Het komt er nu op aan die ideeën uit te voeren. De Alliantie Fair & Green Deal, waarin vele maatschappelijke organisaties samenwerken, doet een weloverwogen voorzet.

Uitnodiging

Wij nodigen iedereen uit om aan de voorstellen hieronder bij te dragen door ze op te pakken, verder uit te werken of aan te vullen. In dit manifest ligt de nadruk op een aantal structurele voorstellen die nieuwe randvoorwaarden scheppen voor ons economisch handelen. Uiteindelijk moet de ruimte die door dit kader wordt gecreëerd, worden gebruikt en ingevuld met praktische voorstellen op terreinen als klimaatverandering, energievoorziening en -gebruik, landbouw en voedselconsumptie, voorziening in onderwijs en zorg et cetera. Voorstellen daarvoor en bijdragen daaraan zijn dan ook zeer welkom. Een crisis is een noodsituatie. Behalve dat er op dit moment sprake is van een krediet en een economische crisis, is het woord 'crisis' ook van toepassing op een flink aantal voor de mensheid cruciale terreinen: het klimaat, de energievoorziening, de biodiversiteit, de voedselvoorziening door landbouw en visserij, de beschikbaarheid van zoet water en een aantal andere natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen. De enorme problemen in al die sectoren, hangen nauw met elkaar samen.

Volgens het *Living Planet Report 2008* van het Wereldnatuurfonds gebruikt de mensheid jaarlijks dertig procent méér dan dat de aarde aan hulpbronnen voortbrengt. Tegelijkertijd blijven zowel de wereldbevolking als de consumptie per hoofd van de bevolking groeien: een letterlijk onhoudbare situatie. Behalve dat het deel van de koek

die we met zijn allen opmaken, veel te groot is, is dat ook nog eens extreem slecht verdeeld: de kloof tussen straatarm en steenrijk is de laatste decennia groter, in plaats van kleiner geworden. Inmiddels leven volgens cijfers van de VN meer dan twee miljard van onze medeaardebewoners onder onmenselijke omstandigheden. De spanningen die dat oproept, leiden op veel plaatsen tot steeds meer oorlog en geweld. Business as usual, doorgaan op de ingeslagen weg, zal zorgen voor nóg meer conflicten, een op veel plaatsen onleefbaar klimaat en nieuwe migratiestromen. Dat het anders moet, is al langer duidelijk. Richting duurzame ontwikkeling, zoals al in 1987 werd aangedragen in het VN-rapport *Our Common Future*. Om invulling te geven aan die dringend noodzakelijke koerswijziging komen we met ons voorstel voor een Fair & Green Deal.

Een menswaardig bestaan voor iedereen, nu en later

Het goede nieuws is dat de aarde nog genoeg biedt voor een menswaardig bestaan voor iedereen. Wij zullen er met zijn allen op vooruitgaan als we het roer op een geordende en gezamenlijk geplande manier omgooien. Rijke bewoners zullen wat materiële welvaart moeten inleveren. Maar daarvoor krijgen ze terug dat hun gezondheid, de sociale verhoudingen in de samenleving en de kwaliteit van de natuur erop vooruit gaan, en dat allerlei belangrijke voorzieningen beter worden geregeld: hun kwaliteit van leven zal er per saldo op vooruitgaan. Verzetten we de bakens, dan kunnen we een fatsoenlijk bestaan garanderen voor iedereen. Daarbij laten we dan ook nog genoeg over voor de generaties na ons en voor andere levende wezens. Maar ook de opgelopen schade kunnen we dan, in ieder geval gedeeltelijk, herstellen. Daarvoor is een economie nodig die niet langer gericht is op ongebreidelde materiële groei, maar op het voorzien in mogelijkheden voor een menswaardig bestaan, rekening houdend met voldoende ruimte voor de natuur. Waarbij de beschikbare technologie ingezet wordt voor mondiale duurzaamheid en rechtvaardigheid en menselijke arbeid weer een zinvolle plek krijgt in het dagelijks bestaan. Deze nieuwe, 'ontspannen' economie zal zorgen voor grotere culturele rijkdom: grote economische spelers met hun verschralende aanbod van producten, zullen ruimte moeten inleveren ten gunste van meer kwaliteit en diversiteit.

Sinds het uitbreken van de kredietcrisis zijn er meer New Green Deals opgesteld, met daarin vele goede voorstellen. Wij voegen er de dimensie Fair aan toe, omdat we er van overtuigd zijn dat zonder rechtvaardige verdeling geen duurzame samenleving valt te realiseren.

Een wervend perspectief

Wij zijn ervan overtuigd dat er voldoende ideeën en mogelijkheden zijn voor een goede weg uit de gevaarlijke crises die onze beschaving bedreigen. Graag zouden we zien dat Nederland en Vlaanderen voorop gaan lopen in het vinden van die uitweg. Met onze voorstellen voor een Fair & Green Deal hopen we bij te dragen aan een duurzame en solidaire economie. Zodat we onze (klein)kinderen en medemensen ver weg en dichtbij kunnen uitleggen dat we er alles aan gedaan hebben om tijdig het tij te keren.

Ons toekomstperspectief kan geschetst worden aan de hand van de volgende vier dimensies:

– Economisch

De Fair & Green Deal voorziet in de basisbehoeften van alle mensen, waaronder zinvol werk en een fatsoenlijk inkomen, binnen ecologische grenzen. Om er voor te zorgen dat ondernemers én consumenten ‘vanzelf’ kiezen voor duurzame oplossingen denken we bijvoorbeeld aan een radicale verschuiving van belasting op arbeid naar belasting op het gebruik van grond en grondstoffen. Daarbij hoort ook dat alle handel ‘eerlijk’ is, internationaal maar ook in eigen regio, met verkorting van de ketens tussen productie en consumptie. Alles wordt zo veel mogelijk op een cyclische manier geproduceerd, wat wil zeggen dat het afval weer wordt opgenomen in de productieketen. Oneerlijke concurrentie met onduurzame producten wordt tegengegaan.

– Sociaal en cultureel

De Fair & Green Deal mikt op een grote sociale en culturele diversiteit. Dat betekent een groeiende variatie aan aantrekkelijke en gezonde, duurzame leefstijlen, op basis van een divers aanbod van duurzame producten en diensten op alle terreinen van het dagelijks leven, van voeding, kleding en mobiliteit tot zorg, recreatie, media en communicatie. Niet materiële welvaart, maar welzijn en kwaliteit van leven staan daarbij centraal.

– Technologisch

De Fair & Green Deal staat voor mens en natuurvriendelijke technologie die zorgt voor verbetering van de leefomstandigheden van mensen, zinvolle arbeid en mondiale duurzaamheid en rechtvaardigheid.

– Politiek

De Fair & Green Deal wil een democratische en participatieve samenleving. Daarin kunnen mensen zoveel mogelijk greep hebben op hun eigen situatie

en worden gelijke rechten voor iedereen erkend, inclusief de daarbij horende verantwoordelijkheden. De sociale, economische en politieke mensenrechten zijn het uitgangspunt.

De doelen die we ons stellen

A. Het niet langer overschrijden van de draagkracht van de aarde. Daarvoor is een rechtvaardige verdeling van de beperkte mondiale gebruiksruijnte nodig. Daarmee kunnen mensen in het Zuiden ontwikkelingskansen krijgen en tegelijkertijd kunnen de biodiversiteit en ecosystemen zoveel mogelijk behouden blijven of hersteld worden. Dit kan worden vertaald in concrete jaarlijks te nemen stappen. Daarbij hoort het beperken van de opwarming van de aarde tot een niveau dat zover mogelijk onder de 2 graden Celsius ligt, gemeten ten opzichte van het preindustriële niveau.

B. Sociale en economische bestaanszekerheid en ruimte voor ontplooiing, culturele diversiteit en gelijke behandeling, voor iedereen. Op basis van het stelsel van mensenrechten. Daaronder ook het recht op arbeid en goede arbeidsomstandigheden, volgens de ILO-normen voor arbeid. Daarbij is een daadwerkelijke en voortvarende herverdeling van de wereldwelvaart nodig, inclusief afspraken over het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en uitstootrechten. Om daar concreet, per decennium, invulling aan te geven wordt een sterk progressief belastingbeleid gevoerd.

C. Een veel efficiënter gebruik van energie en grondstoffen. Snelle en groot-schalige, langlopende investeringen zijn nodig in daadwerkelijk duurzame energiebronnen en productiewijzen, in alle sectoren van de samenleving.

Een breed samenlevingsberaad

Wij zouden graag zien dat de genoemde doelen worden ingebracht in een breed Samenlevingsberaad voor Duurzame en Solidaire Ontwikkeling. Het idee is dat daarin de overheid, het bedrijfsleven, de vakbeweging en een brede vertegenwoordiging vanuit maatschappelijke groeperingen deelnemen. De verschillende organisaties kunnen dan gezamenlijk tot een strategie komen met tijdgebonden doelstellingen. Zij kunnen elkaar vervolgens bevragen over de concrete bijdragen aan het realiseren van die doelstellingen. Wij werken hieraan in een brede, open alliantie van maatschappelijke organisaties en bedrijven die zich – elk op hun eigen terrein – actief inzetten voor een Fair & Green Deal. Wij mikken niet op gezamenlijke standpunten over alle details, maar hopen dat deelnemers elkaar inspireren en uitdagen, aanvullen en versterken. Inspirerende beelden, praktische oplossingen, krachtige

prikkels, betere monitoring en goed luisteren naar ieders prioriteiten zijn daarbij onontbeerlijk. Zo ontstaat meteen brede en effectieve samenwerking. Tijdens de conferentie 'Fair & Green Deal: wie biedt?' op 21 januari 2010 in Tilburg wordt dat getoond. Aan de overheid de uitnodiging aan deze samenwerking deel te nemen. Dan kan deze alliantie de basis zijn voor het gewenste brede Samenlevingsberaad.

Deze tekst is opgesteld in overleg met:

Bakker, Ineke – directeur OIKOS

Bierman, Matthijs – directeur Triodos bank

Boer, Bart de – milieueconoom, Platform DSE

Borgers, Johannes – ICCO

Bos, Els – FNV

Dijk, Daan – directeur DuurzameEnergie Projecten en Klimaatverandering
Rabobank

Engelen, Donné van – beleidsmedewerker economie,
Stichting Natuur en Milieu

Fontain, Antonie – Stop the Traffic

Hasselaar, Jan Jorrit – CNV-adviseur Duurzaamheid

Hees, Ted van – policy advisor Oxfam Novib, Platform DSE

Hogenhuis, Christiaan – OIKOS, Platform DSE

Hogendijk, Willem – Vóór de Verandering, Stichting Aarde

Hudig, Kees – Globalinfo, XminY, Platform DSE

Ilge, Burghard – Both Ends

Jonkers, André – Vereniging Solidair, Vóór de Verandering

Juffermans, Jan – De Kleine Aarde, Platform DSE

Keune, Lou – Platform DSE, Vóór de Verandering

Köhler, Frank – directeur Milieu Defensie

Metz, Paul – INTEGER... consult, Stichting Grondvest en
European Business Council for Sustainable Energy, Platform DSE

Ruigrok, Edwin, Jan – IKV Pax Christi

Schelhaas, Marielies – hoofd Ecologie & Economie IUCN

Schoenmaker, Biba – voorzitter Vereniging Solidair

Schreurs, Marcel – directeur van cos Brabant

Somers, Esther – theoloogethicus, voormalig lid De Derde Kamer,
Platform DSE

Sprengers, Piet – ASN Bank

Staps, Sjeff – Louis Bolk Instituut

Vliet, Peter van – voorzitter stichting iNSnet, Platform DSE

Wiertsema, Wiert – Both Ends

WitteRang, Greetje – onderzoeker Oecumene en Economie, Kerk en Vrede,
 Platform DSE
 Zwaal, Natascha – WNF

Bijlage bij 'Een Fair & Green Deal'
Voorstellen voor Een Fair & Green Deal

De Fair & Green Deal doelt zowel op de samenwerking voor een duurzame en solidaire economie en samenleving, als op een geheel aan voorstellen die daarvoor noodzakelijk zijn. Daarvan worden hieronder enkele belangrijke genoemd, als richtingwijzer en inspiratie. Met de hoop dat ze worden opgepakt, uitgewerkt en aangevuld.

1. Economische sturingsinstrumenten

Om een ombouw in de richting van duurzaamheid en solidariteit te bewerkstelligen, zullen we over voldoende instrumenten moeten beschikken die ervoor zorgen dat de economie blijvend in die richting wordt gestuurd. Dan hebben we het over een beleid van passende belastingen, stimulansen en ontmoedigingen, quoterings, monitoring en voorlichting, gericht op een verschuiving van materiële naar immateriële consumptie, verbetering van de mondiale Ecologische Voetafdruk en een eerlijker verdeling onder alle burgers. De Noordelijke landen dragen hiervoor de eerste verantwoordelijkheid, vanwege hun opgebouwde 'ecologische schuld', hun grote technologische mogelijkheden en hun grote economische kracht en handelsoverschot. Bij een passend stelsel van sturingsinstrumenten denken we bijvoorbeeld aan:

A. Hervorming van het systeem van belastingen, zoals:

- zowel in nationaal als Europees verband verschuift de belastingheffing drastisch van belasting op arbeid naar een belasting op alle aan de natuur onttrokken waarden (bow). Dit kan worden ingeleid met bijvoorbeeld de invoering van een footprinttax en een koolstofheffing;
- in dit kader past ook een btwverlaging voor duurzamer voortgebrachte goederen en diensten;
- beëindiging van belastingparadijzen en andere faciliteiten voor transnationale belastingontwijking;
- rechtvaardiger verdeling van inkomens door hogere inkomens zwaarder te belasten; op termijn op mondiale schaal doorgevoerd;

- belastingen op het mondiale kapitaalverkeer (zoals de Tobintax) en andere vormen van wereldwijde belastingheffing, waarmee de middelen voor het uitvoeren van mondiale programma's voor armoedebestrijding en milieubehoud worden verruimd;
- voorstellen om te komen tot een Global Tax Authority in VN-verband.

B. Internationale, nationale en regionale quoterings en stringente verbodsbepalingen.

Dit kan dienen als ondersteuning van de belastingverschuivingen onder

A. Deze quoterings en verbodsbepalingen kunnen specifiek worden gericht op:

- snelle verlaging van de uitstoot van CO₂;
- rechtvaardige verdeling van de natuurlijke hulpbronnen (fossiele brandstoffen, tropisch hout, visgronden, niethernieuwbare grondstoffen);
- beëindiging van de teruggang in en waar mogelijk herstel van biodiversiteit;
- ontzien van kleine boeren en vissers en traditionele producenten die leven van het verzamelen van bosproducten en dergelijke;
- bescherming van arbeidsrechten en rechtvaardige arbeidsomstandigheden.

C. Faciliteren en subsidiëren van een duurzame ontwikkeling.

Zowel nationale als lokale overheden kunnen investeringen stimuleren in duurzame projectontwikkeling, lokale groene energieproductie, energiebesparing en verduurzaming van de regionale landbouw. Deze stimulering kan de vorm aannemen van subsidies maar ook van het verstrekken van leningen tegen een lagere rente. Daarnaast kan de overheid door beter op elkaar afgestemde procedures duurzame investeringen faciliteren.

D. 'De vervuiler betaalt' ten behoeve van eerlijke concurrentie en een 'eerlijk speelveld'. Dit zou zowel nationaal en internationaal moeten gelden, zowel voor milieuvervuiling als voor overtreding van ILO-richtlijnen en sociaal-economische mensenrechten. Een feed-in-systeem voor duurzame energie, naar Duits voorbeeld, is een bescheiden begin. Ook in de landbouw en voor mobiliteit kan het principe van 'de vervuiler betaalt' ingevoerd worden. Regionale productieketens krijgen zo een faire kans.

E. Labels, keurmerken en mobilisatie van consumentenmacht

Bedrijven, overheden, maatschappelijke organisaties én individuele burgers/consumenten kunnen elkaar op een eerlijke en duurzame koers brengen en houden met behulp van labels en keurmerken. Met een toegankelijk systeem

op basis van input/feedback van bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers/consumenten kunnen voor elke sector en productgroep de meest eerlijke en duurzame opties worden aangegeven. Zo gaat de standaard geleidelijk en kan het stelsel van keurmerken en labels vereenvoudigd worden.

2. *Hervorming van het financiële bestel*

Een belangrijke factor in een Fair & Green Deal vormt de hervorming van het internationale geldstelsel. Van het huidige stelsel gaat een zelfstandige en nauwelijks beheersbare drang tot maximalisering van rendementen, financiële groei en geldschepping uit, los van overwegingen van duurzaamheid en rechtvaardigheid. Voor hervorming van het financiële stelsel denken we aan:

A. Inbedding van geldstelsels in de reële economie

Geldcreatie is van huis uit een zaak van publiek belang, en behoort derhalve aan regels te worden gebonden die overeenstemmen met de liquiditeitsbehoeften van de reële economie. Zo kan een herstel optreden van de 'oorspronkelijke' functie van geld als betaalmiddel waardoor productie en consumptie worden vergemakkelijkt. De financiële markten blijven dan dienstbaar aan de reële economieën waarbinnen zij opereren. Ook alternatieve, regionale of lokale geldstelsels verdienen aandacht.

B. Hervorming van het internationaal geldstelsel

Het internationale geldstelsel wordt herzien met als uitgangspunten duurzaamheid en solidariteit. Bijvoorbeeld:

- voor ontwikkelingslanden een uitbreiding van het systeem van speciale trekkingsrechten (SDR's)¹⁰³ via het IMF, uitsluitend gericht op groene en rechtvaardige ontwikkeling;
- een op het voorgaande geënte nieuwe mondiale reservevaluta. Daarmee komt een einde aan de eenzijdige en mondiale afhankelijkheid van de us dollar en van het door nationaal belang ingegeven monetaire beleid van de vs;
- op korte termijn maatregelen ter voorkoming van kapitaalvlucht vanuit het Zuiden naar het Noorden (niet alleen door belastingontwijking, maar ook in de vorm van schuldafflossingen en rentebetalingen, winstafvloeden e.d.).

C. Een Fair & Green Bankenwijzer

Er kunnen systemen van beoordeling worden ontwikkeld, vergelijkbaar met de Eerlijke Bankwijzer, die klanten van banken in staat stellen hun bank te beoordelen en zo nodig te verlaten als ze niet fair & green opereren.

3. *Werkgelegenheid, inkomens- en investeringsbeleid*

Bij elk voorstel voor aanpassing van het economisch beleid komt de – terechte – vraag op wat dit betekent voor werkgelegenheid en inkomens. Wij menen te kunnen stellen dat een Fair & Green Deal niet zozeer tot vermindering van werkgelegenheid leidt, maar eerder tot een verschuiving en misschien zelfs verruiming ervan. Met het oog op duurzaamheid en rechtvaardigheid zullen veranderingen in het inkomens en investeringsbeleid onvermijdelijk zijn. Bij dit alles denken we aan:

A. Transitie naar ‘materie-arme’ werkgelegenheid

Dit houdt bijvoorbeeld in:

- een verschuiving van sectoren en producten met een zware materiële component (in productie en gebruik) naar sectoren en producten met een lage materiële component, zoals zorg en cultuur; daarbij ook aandacht voor regionale economie, die minder transport vergt;
- een eerlijker en evenwichtiger verdeling van betaald werk, onbetaalde zorgtaken en beschikbare vrije tijd;
- betere positionering van noodzakelijk werk als zorg, onderwijs e.d.;
- arbeid en technologie die leiden tot behoud en waar mogelijk uitbreiding van de in de wereld nog aanwezige milieugebruiksruimte — zoals de ontwikkeling van schone energiebronnen — krijgen voorrang;
- in plaats van het streven naar een flexibilisering van de arbeid ten bate van hogere economische rendementen, wat dikwijls ten koste van arbeidsrechten gaat, komt het streven naar een flexibilisering van de economie. Deze zal moeten worden gericht op aanpassing aan wat de arbeidende mens en het milieu kunnen verwerken.

B. Fair & Green Investeringsbeleid

Voor een Fair & Green Deal is het van belang dat investeringen primair gericht worden op:

- eerlijke verdeling en reductie van emissies zoals die van broeikasgassen;
- schone energie;
- vormen van productie en consumptie die efficiënt met energie en grondstoffen omgaan en mensenrechten in acht nemen. Denk hierbij aan hergebruik en recycling, *fair trade* en regionalisering van voedselproductie

en energieopwekking, bij voorbeeld in samenwerking met Transition Towns.

Het gaat hier zowel om investeringen in landen als Nederland en België en in Europa, als investeringen in de verduurzaming van productie en consumptie in ontwikkelingslanden. Daarnaast zijn investeringen van belang voor:

- het opvangen van de gevolgen van klimaatverandering, met name in landen en gebieden waar de zwaarste klappen vallen, dus in de ontwikkelingslanden. Het gaat daarbij om fysieke investeringen, zoals in bijvoorbeeld dijken, maar ook om sociale vangnetten voor arme en kwetsbare medeburgers.

C. Verantwoord nationaal inkomensbeleid

Bescherming van de koopkracht van de lagere inkomensgroepen in Nederland en België staat voorop. Tegelijk is het zowel met het oog op duurzaamheid als uit het oogpunt van rechtvaardigheid wenselijk naar een vlakkere inkomensverdeling te streven. Een sterk progressief belastingstelsel is daarbij een nuttig instrument.

4. *Mondiale herverdeling en wereldhandel*

In het voorgaande komen al maatregelen aan de orde die bijdragen aan meer mondiale rechtvaardigheid. Desondanks is daarnaast gerichte aandacht nodig voor mondiale herverdeling van welvaart. Ondersteuning daarvan met veranderingen op het gebied van de wereldhandel en internationale instituties is daarbij onontbeerlijk.

Dan denken wij onder andere aan:

A. Financiering van het recht op menswaardig bestaan in ontwikkelingslanden. Het recht op bestaanszekerheid is verankerd in de sociaaleconomische mensenrechten en vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Voor ruim twee miljard mensen in ontwikkelingslanden is die bestaanszekerheid echter niet gegarandeerd. Zij verdienen daarvoor financiële ondersteuning, door rijken in eigen land, maar zeker ook door rijke landen. Het gaat hier in feite om een jarenlang opgebouwde sociale en ecologische schuld, die ontstaan is door de ‘omgekeerde ontwikkelingshulp’. Hierdoor verdienen rijke landen veel meer aan de arme landen, veelal via nietduurzame handel, dan er aan hulp werd en wordt gegeven. Het gaat dan onder meer om de volgende punten:

- garantie van minimum voorwaarden voor een menswaardig bestaan: minimuminkomen, schoon drinkwater, basisgezondheidszorg, een voldoende voedselpakket, onderwijs en veiligheid en dergelijke;
- versterking van de civiele maatschappij (maatschappelijke organisaties);
- realisatie van de internationaal aanvaarde norm van 0,7 % van het inkomen van de hogeinkomenslanden als noodzakelijke eerste stap;
- aanvullende financiering ter overbrugging van de grote achterstand in de bestaanszekerheid en opvang van de extra risico's door de klimaatverandering;
- toegang tot krediet.

B. Beleid rond schulden van ontwikkelingslanden

In veel gevallen zal ontwikkeling in het Zuiden alleen van de grond komen als schulden van ontwikkelingslanden grotendeels worden kwijtgescholden. Daarbij zijn de volgende voorwaarden van belang:

- kwijtschelding is alleen wenselijk als de bevolking van het begunstigde land ermee instemt;
- er is effectief beleid gericht op het voorkomen van nieuwe schulden en op de bestrijding van corruptie;
- er komt een gedragscode voor kredietverstrekkers en voor grote kredietnemers (bijvoorbeeld als het gaat om de omgang met notoir corrupte regimes).

C. Faire en groene wereldhandel

Bij faire en groene wereldhandel en het uitfaseren van oneerlijke en schadelijke handel kan men denken aan:

- handel in fair en duurzaam geproduceerde goederen;
- versterken van ketenverantwoordelijkheid en transparantie van bedrijven op het niveau van productieketens; hierbij past aandacht voor gedragscodes en uitbreiding van het informatierecht;
- daar waar mogelijk bij voorkeur handel binnen regio's;
- niet langer via handelsverdragen en andere middelen afdwingen van vrijhandel;
- tegenhouden en waar mogelijk terugdraaien van privatiseringen waar het gaat om publieke voorzieningen en *common goods*.

D. Internationale regelgeving en rechtsbescherming

Op het terrein van internationaal recht kunnen we denken aan:

- de ILO-normen voor arbeid en basismilieueisen als voorwaarden voor toelating van importen;

- extraterritoriale juridische afspraken met betrekking tot ketenverantwoordelijkheid;
- een Internationaal Gerechtshof voor vervolging van multinationals en andere bedrijven die het milieu vervuilen, een onevenredig gebruik maken van de natuurlijke hulpbronnen, en/of gebruik maken van kinderarbeid en andere vormen van uitbuiting;
- inzet van andere mechanismes voor klachten bij overtredingen van internationale regels en afspraken, waaronder regelingen van ketenaansprakelijkheid.

5. *Bevolkingsbeleid*

Bevolkingsdruk speelt een rol bij het schaarser worden van de ecologische ruimte van de planeet. Ook op dat gebied zou naar nieuwe beleidsmogelijkheden gezocht moeten worden. Daarbij moeten we uitgaan van de wetenschap dat armoedebestrijding en duurzame ontwikkeling de beste remedie zijn. Nadrukkelijk in het oog gehouden dient te worden dat beleid niet tegen belangen van vrouwen in dient te gaan en ook niet mag uitmonden in *blaming the poor*. Bovendien zal steeds beseft moeten worden dat de bevolking in de rijke landen verreweg de grootste ‘voetafdruk’ neerzet.

6. *Vredesbeleid en conflictbeheersing*

Situaties van onduurzaamheid en onrechtvaardigheid leiden voortdurend tot gewapende conflicten. Omgekeerd frustreren deze conflicten vaak beleid gericht op ontwikkeling, duurzaamheid en rechtvaardigheid. Door de hier naar voren gebrachte voorstellen worden oorzaken van veel gewapende conflicten weggenomen. Daarnaast is ook een actieve en creatieve inzet vereist op de terreinen van ontwapening, geweldloze conflictoplossing en regulering van de wapenhandel.

7. *Welvaart en welzijn eerlijk meten*

De huidige set van indicatoren voor het economisch beleid, waarin het Bruto Binnenlands Product (BBP) een belangrijke plaats inneemt, geeft geen goed beeld van de situatie waarin wij leven. Zo telt het BBP bijvoorbeeld de kosten van ongelukken, rampen, andere schades en ziektes als positieve bijdrage aan de economie. Daarom is die alleen voor bepaalde economische toepassingen geschikt. Voor het goed kunnen volgen van de richting van duurzame ontwikkeling zijn ook andere vormen van meten nodig die mens en natuurwaarden voorop stellen, zoals het Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI), de Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) en de mondiale Ecologische Voetafdruk. Zowel op nationaal als lokaal niveau kunnen de nieuwe indi-

catoren dienen als instrument voor duurzaam beleid waarin welvaart in de brede zin wordt bekeken en meegewogen.

En verder ...

Zoals gezegd nodigen wij iedereen uit aanvullende voorstellen te doen. Bovendien moeten deze voorwaardenscheppende voorstellen worden ingevuld met praktische voorstellen op terreinen als energievoorziening en -gebruik, landbouw en voedselconsumptie, voorziening in onderwijs en zorg etcetera.

NOTEN

Voorwoord

- 1 Zie de bijlagen.

Hoofdstuk 1: Inleiding

- 2 Zie Bijlage 1.
- 3 Zie Bijlage 2.
- 4 Zie Bijlage 3.
- 5 Zie Bijlage 4.
- 6 <http://www.alliantiefairgreendeal.org/>.
- 7 Daarbij is een zekere analogie met het *Plan van de Arbeid* van 1935.

Hoofdstuk 2: Noodzaak van een visie op een andere economie

- 8 Zie hoofdstuk 4.
- 9 US\$ 2 op basis van de koopkracht in New York. In de meeste situaties in ontwikkelingslanden moet de grens van \$ 2 vanwege de hogere koopkracht aldaar van de US\$ naar beneden worden bijgesteld.
- 10 Zie paragraaf 4.5.
- 11 UNDP: *Human Development Reprort 2007/2008*. New York, UNDP, 2007.
- 12 Onder bestaanszekerheid wordt hier verstaan: het bevredigen van de basisbehoeften zoals omschreven door de ILO.
- 13 Zie bijvoorbeeld NEF: *21 hours – Why a shorter working week can help us all to flourish in the 21st century*. London, 2010, New Economics Foundation.

Hoofdstuk 3: Duurzame en solidaire economie

- 14 Zygmunt Bauman, *Collateral Damage*. Cambridge 2011.
- 15 Engelse citaten zijn door ons vertaald in het Nederlands.
- 16 Immanuel Wallerstein, *The modern world system*. New York 1974.
- 17 J. Tinbergen: *A European Perspective on World Economic Planning*. In: Dennis Munby (ed), *Economic Growth in World Perspective*, World Council of Churches, Association Press New York, 1966.
- 18 Alejandro Nadal, *Rethinking macroeconomics for sustainability*. London 2011.
- 19 Paul Samuelson, *Handboek Economie*, Ned. vertaling editie 1978.
- 20 Representatief voor verschillende dimensies van het bestaan. Bij de HDI zijn dat levensverwachting, graad van alfabetisering, deelname aan het onderwijs, en inkomen per hoofd.
- 21 Lou Keune, Tuur Elzinga en Theo Ruyter: *Meta Economische Verkenningen – Voorstel voor de Ontwikkeling van een Duurzame en Solidaire Macro Economische Verkenning+*. Amsterdam, 2006, XminY.
- 22 CBS, CPB, SCP, PBL: *Monitor Duurzaam Nederland 2009*. Den Haag, 2009, CBS.
- 23 Brent Bleys: *A Simplified Index of Sustainable Economic Welfare for the Netherlands, 1980-2008*. Gent, 2011, Hogeschool Gent.
Zie <http://www.economischegroei.net/?p=2541>.
- 24 Indicator afgeleid van het BBP.
- 25 Roefie Hueting en Bart de Boer: *Milieu Duurzaam Nationaal Inkomen*. Utrecht, 2011, zie <http://www.economischegroei.net/wp-content/uploads/Presentatie-Hueting-en-De-Boer-DNI-Expertmeeting-Indicatoren-15-4-11.pdf>.
- 26 Herman Daly: *A Steady-State Economy* (London, 2008, Sustainable Development commission), pag. 3.
- 27 Hans Opschoor: *Na ons geen zondvloed*, Kampen, 1989, Kok-Agora.
- 28 Tim Jackson: *Welvaart zonder groei, Economie voor een eindige planeet*, (Utrecht, 2010, Uitgeverij Jan van Arkel), pag 172.
- 29 Bob Goudzwaard en Harrie de Lange: *Genoeg van teveel – Genoeg van te weinig. Wissels omzetten in de economie*, (Baarn, 1995, Ten Have), pag. 6.
- 30 Zie onder meer: Willem Hoogendijk: *The economic revolution – Towards a sustainable future by freeing the economy from money-making*. London, Green Print, 1991. En: Willem Hoogendijk: *Om het naakte bestaan – Met Marx uit de crisis?* Utrecht, 2011, Stichting de Appel.
- 31 Sinds enkele jaren wordt de jaarlijks *De-growth* conferentie gehouden, laatstelijk in Barcelona, waar een groeiend aantal economen en andere

deskundigen zich beraden over de mogelijke perspectieven van transitie.

- 32 Serge Latouche: *Farewell to growth*. Cambridge, 2009, Polity Press.
- 33 Vóór de Verandering, 2001, pag. 34-35.
- 34 Peter Tom Jones en Vicky De Meyere: *Terra Reversa – De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*, Antwerpen/Utrecht, 2009, Epo/Jan van Arkel.
- 35 Biba Schoenmaker: *Alternatieve economische systemen – Een exploratieve studie naar bruikbare concepten voor het ontwerp van een geregionaliseerd landbouwsysteem*, (Utrecht, 2009, Innovatienetwerk), pag. 28.
- 36 Schoenmaker, pag. 23.
- 37 Thera van Osch: *De uitdaging voor de 21e eeuw: Zorgzaamheid verankeren in het economisch systeem*. Utrecht, 2002 (<http://www.zorgeconomie.org>).
- 38 Jo Versteijnen, Bram Snoek, Wouter Snip: *Als markt en regering falen – Een postkapitalistisch alternatief als bijdrage aan het noodzakelijke maatschappelijke debat over sociaaleconomische verandering*, (Soest, 2010, Boekscout) pag. 7/8.
- 39 Zie bijvoorbeeld zijn: *The Enemy of Nature: The End of Capitalism or the End of the World?* (2007).

Hoofdstuk 4: Aspecten van duurzaamheid en solidariteit

- 40 http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/earth_overshoot_day/.
- 41 Het weergeven van de biocapaciteit als een constante houdt geen rekening met het feitelijk verminderen van deze capaciteit. Er verdwijnen immers steeds hulpbronnen. Dat maakt de statistiek niet minder bruikbaar, maar wijst wel op de noodzaak van verfijning.
- 42 Bron: *Living Planet Report 2010*, Geneva, 2010, WWF), pag. 7.
- 43 Ageeth Ettema, *Klimaatverandering? Mensenwerk*, TNS/NIPO, 2007.
- 44 De genoemde eenheid ppm, staat voor *parts per million* en staat voor het aantal deeltjes CO₂ in een miljoen deeltjes luchtmoleculen.
- 45 <http://www.elsevier.nl/web/Nieuws/Politiek/301094/VVD-Klimaatpartijdig-weerinstituut-KNMI-opheffen.htm>.
- 46 Milieucentraal.nl (030511).
- 47 Alejandro Nadal, *Rethinking Macroeconomics for Sustainability*, London, 2011.
- 48 Zie o.a.: <http://www.cradletocradle.nl>.

- 49 <http://climatesafety.org/great-johan-rockstrom-presentation-on-planetary-boundaries-concept/>.
- 50 Het PBL over SOER 2010 (EEA) 2010: <http://www.pbl.nl/publicaties/2010/State-of-the-Environment-Report-2010-SOER-2010>.
- 51 *Wat de natuur de mens biedt; ecosysteemdiensten in Nederland*. PBL 2010.
- 52 Zie: <http://www.cbd.int/>.
- 53 Bron: <http://www.pbl.nl/publicaties/2010/global-biodiversity-outlook-3>.
- 54 Zie Hans Opschoor 2010. zie: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/478>.
- 55 Francine Mestrum, *Ontwikkeling & solidariteit*, Berchem (België), 2010.
- 56 Zie ook par. 3.4.
- 57 <http://www.pbl.nl/nieuws/persberichten/2009/20090702-Kindersterftedoel-niet-haalbaar-voor-2015>.
- 58 Lou Keune: *The myth of development aid*. In: *Tax Justice – Putting Global Inequality on the Agenda*, (Pluto Press, London 2009) pag. 189-204, edited by Francine Mestrum and Matti Kohonen.
- 59 De hoeveelheid producten die een land kan ruilen tegen een hoeveelheid producten van een ander land. Bij een verslechterende ruilvoet voor ontwikkelingslanden kunnen zij dus steeds minder producten kopen in ruil voor hun eigen producten. De oorzaak hiervan is gelegen in de ontwikkeling van wereldhandelsprijzen.
- 60 De uitdrukking 'ecologische schuld' komt steeds meer in zwang.
- 61 Meer hierover in het in de vorige noot aangehaalde boek van Mestrum en Kohonen.
- 62 UNDP: *Illicit Financial Flows from the Least Developed Countries: 1990-2008*. New York, 2011, UNDP.
- 63 Lou Keune 2006, zie: <http://www.economischegroei.net/file/272>.
- 64 <http://www.economischegroei.net/wp-content/uploads/Brief-De-Jager.pdf-zonder-logo-ON-15022011.pdf>.
- 65 Zie: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/528> en http://www.wbs.nl/forum/6/discussie_over_tony_judts_ill_fares_the_land/reactie/39/met_een_blinde_vlek_kun_je_niet_ver_kijken.
- 66 Serge Latouche, *Farewell To Growth*, Cambridge, 2010.
- 67 Tony Judt, *Ill Fares The Land*, London 2010.
- 68 Bron: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/509>. In dit artikel ook uitleg over de term mondiale hectare: mha.
- 69 Opgenomen in: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/508>.
- 70 Zie ook: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/505>.
- 71 Bob Goudzwaard, 2010. Zie: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/526>.

- 72 Myriam van der Stichele, 2004. Zie: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/139>.
- 73 Greetje Witte-Rang, 2009. Zie: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/505>.
- 74 Kees Nieuwerth, 2010. Zie: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/506>.

Hoofdstuk 5: Het transitieproces

- 75 Herman E. Daly, *A steady state economy*. Opgenomen in: <http://biblio.globalalternatives.nl/biblio/detail/481>.
- 76 Onderstreping van Daly.
- 77 Ontleend aan artikel John Huige in: *Het Ont-stoffen*, in *ONT*, red. Giep Hagoort, zie www.ASOM.org.
- 78 Tim Jackson, *Welvaart zonder groei, Economie voor een eindige planeet*. Jan van Arkel Utrecht, 2010.
- 79 Alejandro Nadal, *Rethinking Macroeconomics for Sustainability*, London 2011.
- 80 Sandra van der Wielen, *Diversiteit en denken in systemen*, uitgave programmabureau LVDO, Utrecht.
- 81 Veel redeneringen in deze paragraaf zijn aan zijn tekst (hoofdstuk 5) ontleend, zonder hem daarbij verantwoordelijk te willen maken voor deze tekst.
- 82 Met dank aan Hans Opschoor. Zie ook Lou Keune en John Huige: *Werken aan een Duurzame en Solidaire Economie* (2011), <http://www.economischegroei.net/wp-content/uploads/brontekst-lang-def-5-1.pdf>.
- 83 Zie Hans Opschoor: *Economische Expansie en de beperkte milieugebruiksruimte* in Frank Biesboer, red.: *Greep op Groei*. Utrecht, 1993, Aktie Strohalm/Jan van Arkel.
- 84 ODA: *Official Development Aid*.
- 85 Zie ook Keune/Huige, a.w. 2011.

Hoofdstuk 6: Urgente veranderingen, instituties en actoren

- 86 Zie www.transitiontowns.nl.
- 87 Zie <http://www.laplace.nl/la-place.html>.
- 88 Zie bv. <http://duurzaamondernemen.nl/index.aspx?id=195>.
- 89 Veel van deze initiatieven zijn te vinden op <http://www.omslag.nl>.

- 90 USA, 2009. Zie ook <http://www.earth-policy.org/>.
- 91 <http://www.energieraad.nl/newsitem.asp?pageid=29913>.
- 92 Zie <http://angel.regioportals.nl/pzc/Watermerk.pdf>.
- 93 <http://www.petertomjones.be/>. Het artikel is verschenen in: het cultureel-maatschappelijk maandblad *Streven*, 78, Jan. 2011.

Hoofdstuk 7: Veranderingsmodellen en draagvlak

- 94 FD 9 juli 2011.
- 95 <http://archive.defra.gov.uk/evidence/social/behaviour/documents/behaviours-jano8-report.pdf>. Defra is een afkorting voor department for environment, food and rural affairs.
- 96 In de transitietheorie is trans disciplinair werken (dus met toevoeging van praktijkkennis) een belangrijk gegeven, maar nog niet algemeen aanvaard. Zie ook Ymke de Boer, *Building bridges, researchers on their experiences with interdisciplinary research in the Netherlands*. Uitgave RMNO, KNAW, NOW en COS.
- 97 Zie: [file:///C:/Users/Eigenaar/Downloads/LinnGouldPresentation%20\(1\).pptx](file:///C:/Users/Eigenaar/Downloads/LinnGouldPresentation%20(1).pptx)
- 98 Zygmunt Bauman, *Liquid Life*, Cambridge 2005.
- 99 Zygmunt Bauman, *Collateral damage*, Cambridge 2011.
- 100 Hans Boutellier, *De improvisatiemaatschappij*; Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld, Den Haag 2011.
- 101 Zie respectievelijk Derk Loorbach 2007; en Jan Rotmans, *Transitiemanagement, sleutel voor een duurzame samenleving*, Assen 2003.
- 102 Mark Elchardus, *Vertrouwen in de symbolische samenleving*, Uitgave: Stichting Dr J.M. den Uyl-lezing, 2011.

Bijlage 4: Een Fair & Green Deal

- 103 *Special Drawing Rights*; Deze speciale trekkingsrechten op de reserve van het IMF worden vooral door ontwikkelingslanden gebruikt voor lenen van geld.

Naar een echt duurzame en solidaire economie

De huidige economie is uiterst zorgwekkend. Bijna wekelijks worden we om de oren geslagen met nieuwe dreigingen die mondiale gevolgen zouden kunnen hebben. Ook op langere termijn zorgt de economie voor massale hoofdpijn. Ecologisch en sociaal wordt roofbouw gepleegd, terwijl de baten naar een steeds kleinere groep gaan.

De economische crisis is een gevolg van de neoliberale ideologie die de maatschappij doordrongen heeft. Het Platform voor een Duurzame en Solidaire Economie (DSE) vond dat deze crisis goede kansen bood voor een overgang naar echte duurzaamheid en solidariteit. Het Platform maakte plannen en organiseerde bijeenkomsten gericht op een echte weg uit de crisis: een Fair en Green Deal (FGD).

Zie www.platformdse.org
of mail ons: info@platformdse.org

Het neoliberale groeimodel heeft zijn grens bereikt. De manier waarop we onze welvaart meten is achterhaald. De urgentie om een einde te maken aan de koolstof-economie wordt met de dag groter. Nederland is koploper in de achteruitgang van de biodiversiteit en behoort tot de grootverdieners aan de relaties met het Zuiden. In dit boek wordt de kritiek op de gangbare economie verwoord. Ook wordt de urgentie geschetst om tot echte veranderingen te komen. Die veranderingen vormen een transitie naar een nieuwe economie. De vorm van die transitie en de elementen voor het maatschappelijk debat schetsen we in de laatste hoofdstukken van het boek.

We gaan dit debat graag aan.

ISBN 978-90-6224-514-7

9 789062 245147 >